

**ÇEŞİTLİ
YÖNLERİYLE
HAFIZLIK
EĞİTİMİ**

Editör: Hatice Şahin Aynur

 dem

Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları
The Center for Values Education Press

© Eserin Her Türü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Ensar Neşriyat'a Aittir.

ISBN: 978-605-74803-8-5
Sertifika No: 50201

Kitabın Adı:
Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi

Editör
Hatice ŞAHİN AYNUR

Yayın Koordinatörü
Hulusi YİĞİT

Yayına Hazırlayan
Salih BOZAN

Tasarım
Nuray YÜKSEL

Baskı-Cilt
ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi
Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL
Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35
Sertifika No: 45103

1. Basım
Ekim 2021/1000 adet basılmıştır.

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karastüeyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

Hâfızlık-Meal/Tefsir İlişkisi

Doç. Dr. Mustafa KARA*

Giriş

Yüce Allah (cc) tarafından, hayat sahibi insanlarca okunsun, anlaşılsın ve evrensel ilkeleri hayata aktarılsın diye² gönderilmiş ilâhî bir mesaj olan Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'den (s) günümüze kadar Müslümanlarca ezberlenerek hıfzedilmiştir. Bu bağlamda, Kur'ân'ın tamamını ezberleme işine *hâfızlık*, bunu başaran kimseye de *hâfız/hâfıza* denilmektedir.³

Yüce Allah'ın (cc) katında önemli bir fazilet olan *hâfızlık*, sünnet-i kifâyedir. Bu doğrultuda, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ilk ezberleyen, dolayısıyla ilk Kur'ân hâfızı Hz. Peygamber'dir. Onun döneminde pek çok sahabenin hâfız olduğu bilinmektedir. O dönemden günümüze kadar, milyonlarca Müslüman hâfız olmuş ve dünyadaki İslâm ül-

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, mustafakara@omu.edu.tr.

2 Bakara 2/2; İsrâ' 17/9-10; Neml 27/91-92; 'Ankebût 29/45; Yâsîn 36/69-70; Sâd 39/29; Zuhruf 43/44 vd.

3 Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 3/242; Ebu'l-Kâsım Huseyin b. Muhammed Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 244-245; Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 1023-1024; Nebi Bozkurt, "Hâfız", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/74.

kelerinin tamamında bugün de hâfız olmaya devam etmektedir.⁴ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'le (s) başlayan bu gelenek, onun, "Sizin en hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve başkalarına da öğretenlerinizdir."⁵ teşvikiyle günümüze dek kesintisiz devam etmiştir.

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi ülkemizde de *hâfızlık*, son derece önem atfedilen eğitim faaliyetlerinden birisidir. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Kur'ân kurslarında, erkek ve kız öğrencilere yönelik, yatılı ve gündüzlü şeklinde, yoğun bir hâfızlık eğitimi yapılmaktadır. Hatta son yıllarda, İmam-Hatip Lisesi ve İmam-Hatip ortaokullarında eğitim görmekte olan öğrencilerden hâfızlık yapmak isteyenlere, sene kaybetmeksizin bir yıl örgün eğitim-öğretime ara verme imkânı dahi sunulmaktadır. Yine başta İlahiyat fakülteleri olmak üzere diğer fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin bazılarının gönüllü olarak hâfızlık yaptıkları bilinmektedir. Bu öğrencilerden, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açılan "Hâfızlık Tespit Sınavı"na katılıp başarılı olanlar "Hâfızlık Belgesi" almaya hak kazanmaktadır. Böylesine önem atfedilen hâfızlık eğitiminin dünyada ve ülkemizde ne şekilde sürdürüldüğü, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler dikkate alınarak söz konusu eğitimin geliştirilmesi ve daha da başarılı hale getirilmesi adına nelerin yapılması gerektiği üzerinde düşünmek, yeni fikir ve yöntemler oluşturmak ve bu eğitimin niteliğini yükseltmek gerekmektedir. Bu noktada, yukarıda da ifade edildiği üzere, "hayat sahibi insanlarca okunmak, anlaşılacak ve evrensel ilkeleri hayata aktarılacak" şeklindeki Kur'ân'ın gönderiliş amacına uygun bir metod benimsemenin zorunlu olduğu izahtan varestedir. Zira Kur'ân'ın, anlaşılması için okunması, evrensel mesajlarının hayata aktarılması için de anlaşılması zorunludur. Bu çerçevede, Kur'ân'ı ezberleyen hâfız, -haliyle- ilahî mesajı okumuş olmaktadır; bu çaba gerçekten de büyük bir başarı, önemli bir ibadettir. Ancak hâfız bireyin Kur'ân'a uygun bir hayat sürdürebilmesi adına, onun manasını bilmesi yani Kur'ân'ı

4 İsmail Karagöz, "Duanın Önemi, Âdâbı ve Farklı Zamanlarda Yapılacak Dua Örnekleri", *Din Görevlisi Rehberi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 74-75.

5 Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 21.

anlaması şarttır. Kaldı ki bu, -hâfız olsun olmasın-, Yüce Allah (cc) tarafından her bir Müslümana yüklenmiş bir sorumluluktur. Tam da bu noktada, "hâfızlık yapan bir kişi, Kur'ân'ın anlamını hangi aşamada öğrenmelidir? Bir başka ifade ile hâfız adayı, ezberleyeceği âyet ve sûrelerin önce anlamını/meâlini bilip, Arapça metnini bu anlamdan/meâlden hareketle mi ezberlemeli, yoksa önce âyet ya da sûreyi ezberleyip daha sonra mı anlamını öğrenmeli?" İşte çalışmamızda bu soruya yanıt aranmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle hâfızlık eğitiminin tarihî seyrine göz atılmakta, ardından bazı İslâm ülkelerindeki hâfızlık eğitimine değinilmekte, daha sonra ülkemizdeki hâfızlık eğitimi üzerinde durulmakta, son olarak da araştırmamızın temel problemi olan "hâfızlık yapan bir kişi, Kur'ân'ın anlamını hangi aşamada öğrenmelidir?" sorusu "Hâfızlık-Meâl/Tefsîr İlişkisi" başlığı altında tartışılmaktadır.

1. Tarihî Süreçte Hâfızlık Eğitimi

Hâfızlık eğitimi, bizzat Hz. Peygamber'le (s) başlamıştır. Zira o, -ilkinden sonuncusuna kadar- inen âyetleri Cebrâil'den (as) sözlü olarak almış, bu âyetlerin nasıl okunacağını ondan sözlü olarak öğrenmiş ve sahabeye de sözlü olarak öğretmiştir. Buradan hareketle Hz. Peygamber (s) dönemindeki hâfızlık eğitiminin ve dolayısıyla sözü edilen eğitimin başlangıcının yazılı değil, sözlü kültüre dayandığını söylemek mümkündür.

Hz. Peygamber (s), Kur'ân âyetlerini önce erkeklere, ardından kadınlara okumakta ve akabinde vahiy kâtiplerini çağırarak bu âyetleri yazdırmaktaydı. Daha sonra vahiy kâtiplerinden, yazdıkları metni okumalarını istemekte, böylelikle vahyin yazıya geçirilmesinde herhangi bir eksiklik, fazlalık ve yanlışlık varsa anında düzeltilmesini sağlamaktaydı.⁶ Bu uygulama, Kur'ân vahyinin tespitinde ilk sıranın hıfz geleneğine ait olduğunu ve Kur'ân'ın ne denli bir titizlikle yazıya geçirildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1993), 2/697-698. Geniş bilgi için bk. Hatice Şahin Aynur, *Kur'ân Hıfzı Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 21.

Hız. Peygamber (s), risâleti boyunca her Ramazan ayında o zamana kadar inen âyetleri Cebrâil'e (as) okur ve böylelikle olası hatalar düzeltilirdi. Buna *arza* denir. Allah Rasûlü'nün vefat ettiği 632 yılında bu uygulama iki defa gerçekleştirilmiş (*arzayın*) ve tüm Kur'ân metni baştan sona Cebrâil'in rehberliğinde kontrol edilmiştir. Böylece Hız. Peygamber (s), *semâ*⁷ ve *müşâfefe*⁸ yöntemleriyle Cebrail'den almış olduğu Kur'ân'ı *arza*⁹ usûlüyle kontrol ettirmiştir. Bu uygulamanın üç önemli sonucu söz konusudur:

- i. Hız. Peygamber'in (s) Kur'ân'ı baştan sona Cebrail'e arz etmesi ve onun da onaylaması, Kur'ân'ın son halini ortaya çıkardığı için sûre ve âyetlerin sıralaması tevkîftir.
- ii. Kur'ân eğitim ve öğretiminde pratik çok önemlidir.
- iii. Hıfz geleneğini sözlü olarak sürdürmek gerekmektedir.

Bu sonuçlar istikametinde Müslümanlar, asırlardır sözlü-pratik usulde Kur'ân'ı hıfz etmeye devam etmektedirler.

Yüce Allah (cc), Kur'ân'ı her türlü koruyacağını beyan etmektedir.¹⁰ Ancak Kur'ân'ın muhatabı olan insanoglunun da hem metin hem de mesaj olarak onu koruması ve evrensel ilkelerini hayata aktarması son derece önemlidir. Bu istikamette, Kur'ân metninin korunması, hâfızlık kurumunun en önemli gayesi olsa da Hız. Peygamber (s), Kur'ân eğitim ve öğretimi için de hâfızlığı önemsemiştir. Bu doğrultuda Hız. Peygamber'in, ümmetin ilk Kur'ân öğretmeni olarak, Kur'ân eğitim ve öğretiminde ashâbını en güzel biçimde yetiştirme gayretini sarf ettiği izahıtan varestedir. Kendisinin Kur'ân öğretmeni olarak görevlendirdiği sahabîlerin de bu alanda son derece yetkin ve *fem-i*

7 *Semâ*, "Kur'ân-ı Kerîm'i fem-i muhsinden dinleyerek kulak yoluyla öğrenme" demektir. (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/2095-2098).

8 *Müşâfefe*, "Kur'ân kıraatini bizzat hocanın yakınında bulunarak onun ağzından alma ve gerekirse ona okuma ve tashih ettirme şeklinde öğrenme" demektir. (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/2293-2294).

9 *Arza*, "Öğrencinin, hocasından öğrendiği Kur'ân kıraatini doğrulamak ve teyit etmek manasında hocasına sunması" demektir. (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/2884-2897).

10 Hicr, 15/9.

*muhsin*¹¹ insanlar olduğu bilinmektedir.¹² Hz. Peygamber'in son derece önemsedığı bir konu olan Kur'ân'ın yetişmiş ve yetkin insanlardan öğrenilmesi prensibi, bir usûl dâhilinde nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelmiştir.

Hz. Peygamber (s) sahâbeye, Kur'ân metninin korunmasının yanı sıra namazlarda okumaları ve insanlarla karşılaştıkları zaman onlara âyetleri tebliğ etmeleri için de Kur'ân'ı ezberlemelerini tavsiye etmiştir.¹³ Buradaki tebliğ tavsiyesi, Kur'ân âyetlerinin mana ve muhteva zenginliğini bilmeyi zorunlu kılmaktadır. Gerçi Hz. Peygamber'in (s) ashâbının konuştuğu dil Arapça'dır. Ancak Kur'ân'ın dili Arapça olmakla birlikte Yüce Allah'ın kelâmı olması hasebîyle kendine özgüdür ve hakikaten hayranlık verecek niteliktedir. Bu bağlamda Kur'ân âyetlerindeki kelimeler ve âyetlerin cümle yapısı fevkaladedir. Dolayısıyla Kur'ân'ı doğru anlamak için, tüm incelikleriyle Kur'ân Arapçasını bilmek ve Kur'ân ilimlerine vakıf olmak bir zorunluluktur. Bu durum hâfızlıkla ilişkilendirildiğinde, Kur'ân hıfzının son derece elzem ve değerli bir uğraş olduğunu, ancak salt hıfzla yetinmemek gerektiğini ve devamında Kur'ân'ın anlam (meâl) ve tefsirini de öğrenmek icap ettiğini söylemek mümkündür.

Başlangıçta yazı malzemesinin kıtlığı ve Araplar arasındaki -başta nesep ilmi gelmek üzere- sözlü kültüre yatkınlık, Kur'ân hıfzını kolaylaştıran etkenler olmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in (s), "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve (başkalarına) öğretenlerinizdir."¹⁴ "İki şeye/kişiyeye gıpta edilir: i. Yüce Allah bir kimseye Kur'ân öğretmiş, o da gecenin (kutlu) saatleriyle, gündüzün (belirli) zamanlarında Kur'ân

11 "Ağz" ve "güzel" kelimelerinden meydana gelen bir tamlamadır. Kur'ân-ı Kerim'i kurallarına uygun olarak doğru ve güzel bir şekilde okuma adına kendisinden ders alınacak öğreticide bulunması zaruri olan bir özelliğe delalet etmektedir. (Nihat Temel, *Kur'ân Kıraatında Vakf ve İbtida* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2001), 21).

12 Buhârî, "Vitr", 7; Müslim, "Mesâcid", 301.

13 Hasan b. Ali Zâhid el-Kevserî, (1371/1952), *Makâlatü'l-Kevserî* (Kâhire: Matba'atü'l-Envâr, 1372), 18; Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhili'l-'urfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1999), 1/218-219; Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV Yayınları, 2000), 45.

14 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 21; Tirmizî, "Sevâbü'l-Kur'ân" 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 16.

okur ve komşusu iştir de: 'Keşke (komşum) filana verilen Kur'ân nime-ti gibi bana da ihsan olunsaydı ve onun mücibiyle amel ettiği gibi ben de amel etseydim.' dediği kimse. *ii.* Allah ona mal vermiştir, o da malını hak yolunda harcamaktadır. Birisi de 'Keşke şu hayırsever kişiye verilen mal gibi bana da verilseydi de onun hayır işlediği gibi ben de işleyebilseydim.' dediği kişi."¹⁵ ifadeleri, sahabeyi ve sonraki Müslümanları Kur'ân'ı ezberlemeye teşvik eden unsurlar arasındadır.

Hz. Peygamber (s) döneminde insanları Kur'ân'ı ezberlemeye teşvik eden sosyo-psikolojik sebepleri de şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Yeni dine karşı etkileyici düzeyde heyecan duyulması.
- Namazda Kur'ân okumanın zorunlu olması.
- Kur'ân'ın bölüm bölüm inmesi hasebiyle kolay ezberlenebilmesi.¹⁶
- Arapların güçlü bir hâfızaya sahip olmaları.¹⁷

Hem Hz. Peygamber'in (s) hem de bu teşvik edici unsurların etkisiyle ilk Müslümanların Kur'ân'ı ezberledikleri bir gerçektir. Ancak sahabenin ne kadarının Kur'ân'ın tamamını ezberlediği konusu net değildir. Bu nedenle hâfız (tam hâfız) sayısının hatırı sayılır düzeyde olmasının yanı sıra Kur'ân'ın tamamının, sahâbîlerin çoğunluğu tarafından ezberlemesinden ziyade farklı sahâbîlerin çeşitli bölümleri ezberlediği söylenebilir.¹⁸ Zira Hz. Peygamber (s) vefat ettiğinde, sahâbîlerden her birinin Kur'ân'dan en az bir sûreyi ezbere bildikleri ifade edilmektedir.¹⁹ Tam olarak bilinmeyen ise, sahâbîlerin kaç tanesinin Kur'ân'ın tamamını ezberlediğidir.

15 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 20, "Tevhîd", 45; Müslim, "Müsâfirîn", 266; Tirmizî, "Birr", 24.

16 İsrâ', 17/106.

17 Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1957), 1/241.

18 M. Zeki Duman, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 196. Ayrıca bk. Nevzat Aşık, "Sahabenin Kur'ân'ı Öğrenme ve Öğretme Gayretleri", *Diyanet Aylık Dergi* 240 (2010), 12-17.

19 Abdülkebir b. Muhammed el-Kettânî, *Nizâmü'l-hükümeti'n-Nebeviyye (et-Terâtibü'l-İdâriyye)* (Bejrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, ts.), 2/5.

Hız. Peygamber (s) döneminde bir sahâbî on ayeti okuyor, diğeri onu dinliyor, bu aşamadan sonra bir başkası on ayet okuyor... böylece ayetler karşılıklı okunmuş oluyordu.²⁰ Buradan, sahâbîlerin *tedârîs* yöntemiyle Kur'ân'ı ezberlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu metod gereği, Hız. Peygamber'in (s) de ayetleri sahâbîye onar onar öğrettiği ve birinci on ayet bitmeden diğeri on ayete geçmediği bildirilmektedir.²¹ Bu da tarih boyunca Kur'ân hıfzının bölümler (her cüzden 1, 2, 3,...20 sayfa şeklinde) halinde sürdürülmesi ve en sonunda bu bölümlerin birleştirilerek hâfızlığın tamamlanmasına ışık tutan dikkat çekici bir yöntemdir.

Risâletin Mekke döneminde başta Hız. Peygamber'in (s) ve Erkâm b. Ebi'l-Erkâm'ın evi, Medine döneminde ise Mescid-i Nebevî ve Suffe Kur'ân eğitim ve öğretimi yapılan başlıca mekânlar olmuştur. Bu mekânlar içerisinde Suffe'nin özel bir yeri vardır. Çünkü burada düzenli olarak Kur'ân'la meşgul olma, onun ahkâmını öğrenme ve Kur'ân'ı ezberleme faaliyetleri yürütülmekteydi.²² Yine Medine'de Abdullah İbn Ümmi Mektûm tarafından Mahreme b. Nevfel'in evi *Dâru'l-kurra* adıyla Kur'ân eğitimi için tefriş edilmişti.²³ Bu çok özel nitelikleriyle hem Suffe'nin hem de Mahreme'nin evinin, İslam medeniyetinde medreselere kaynaklık teşkil ettiği söylenebilir. Buralarda Kur'ân hıfzının yanı sıra onun ahkâmının da öğretilmesi/öğrenilmesi, hâfızlıkla anlam/meâl ve tefsirin ne denli iç içe olduklarını göstermektedir.

Hız. Peygamber (s) dönemi Kur'ân eğitimine ilişkin not edilmesi gereken önemli bir bilgi de sahâbeden Selmân-ı Fârisî'nin Fatıha sûresini

20 Kettanî, *Nizâmü'l-hükümeti'n-Nebeviyye*, 2/221-222.

21 Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaut-Hüseyn Erat (Bejrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1: 350; Ebu'l-Hasen Nüraddîn 'Ali b. Ebi Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menbâi'l-fevâid* (Bejrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967), 1/165.

22 Ömer Rıza Doğrul, *Kur'ân Nedir?* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967), 43.

23 Ebu'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bâri bi-şerhi sahihi'l-Buhâri*, thk. Muhammed Fuad 'Abdulbâkî-Muhyiddin Hatib (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1987), 7/281; Ziya Kazıcı, *Ana Hatırlarıyla İslam Eğitimi Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1995), 22.

Farsça'ya çevirmesi ve Allah Rasûlü'nün bunu yasaklamamasıdır.²⁴ Bu durum, Arap olmayan ve Arapça bilmeyen insanların Kur'ân mesajını anlayabilmeleri ve hayata aktarmaları adına, Kur'ân'ın başka dillere tercüme edilmesinin gerekliliğini ortaya koyan son derece önemli bir faaliyettir. Bu faaliyetin, ilk meâl / çeviri çalışmalarına ilham verdiğini söylemek de mümkündür. Yine bu durum, Hz. Peygamber'in (s) tüm insanlığa gönderildiğinin ve onun insanlara ilettiği Kur'ân vahyinin evrensel olduğunun delilidir.

Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra da Müslümanlar arasında hâfızlık eğitimine ilgi artmıştır. Bî'rîmâüne, Ridde ve Yemame vakalarında çok sayıda hâfız sahabenin şehit düşmesinin ardından, Kur'ân metninin kaybolmasından endişe eden Hz. Ömer'in teklifi ile Hz. Ebû Bekr'in Kur'ân'ın iki kapak arasında toplanmasını kabul etmesi ve bu işi yapacak olan komisyonun başına da hâfız sahabe²⁵ Zeyd b. Sâbit'i²⁶ getirmesi, hâfızlığın önemini ve hâfızların toplum içerisindeki saygınlığını kat kat artırmıştır. Kur'ân'ın Mushaf haline getirilmesi görevini üstlenen Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyonun, Hz. Peygamber (s) döneminde yazılan metinlerin yanı sıra hâfız sahabilerden de istifade etmesi, hâfızlık kurumunun önemini vurgulayan bir başka etken olarak değerlendirilebilir.

Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde fetihlerin artmasıyla birlikte İslam coğrafyası genişlemiştir. Bu durum, değişik bölgelerde farklı ağızların oluşmasına neden olmuştur. Bu farklılıkları gidermek amacıyla Hz. Osman zamanında Kur'ân'ın çoğaltılması ve çoğaltılan

24 Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 1/37; Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi* (İstanbul: Kur'ân Okulu Yayıncılık, 1996), 94-95; Ömer Dumlû-Hüseyn Elmalî, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlamı* (Meâl), (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 29 (Önsöz).

25 Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 8.

26 Zeyd bin Sâbit, 'Abd Avf b. Çanem b. Malik en-Neccâr Harice el-Ensârî ve el-Hazrecî'nin babasıdır. Hz. Peygamber'in (s) vahiy kâtiplerindendir. Kur'ân'ı bizzat Allah Rasûlü'nden (s) alarak hıfz edenlerdendir. Hz. Peygamber'in eşi Meymûne'nin azadlı kölesidir. Kıraat, ferâiz, hukuk ve fetva konularında Medine'nin en bilginlerindendir. (Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Kitâbü tezkiirati'l-huffâz*, 3 Cilt, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 1/27-28).

nüshaların çeşitli bölgelere gönderilmesi işlemi gerçekleştirilmiştir.²⁷ Bu kapsamda sözü edilen Kur'ân nüshalarından birisi Medine'de bırakılmış; diğerleri ise birer *kârî* ile birlikte Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn bölgelerine gönderilmiş;²⁸ ağız birliği oluşması hedeflenerek Hz. Osman'ın emriyle gönderilenler dışındaki kişisel nüshalar imha edilmiştir.²⁹ Hem Kur'ân'ın cem edilmesi hem de çoğaltılıp farklı bölgelere gönderilmesi, Kur'ân eğitiminin yazılı dokümanlardan yürütülmesi için yeterli olmamıştır.³⁰ Dolayısıyla Kur'ân eğitim ve öğretimi hâfızlık yoluyla devam ettirilmiştir.

Kuşkusuz İslâm'ın yayılmasına paralel olarak Kur'ân eğitimi ve hıfzında da ilerlemeler olmuştur. Bu doğrultuda, Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'nin bölgesinde hâfız olan pek çok kişiye maaş bağlanmasını halife Hz. Ömer'den istemesi,³¹ Hz. Ömer'in, ganimetler dağıtılırken Kur'ân'dan ezbere bilinen âyetler oranında pay verilmesini emretmesi,³² fethedilen bölgelere bir valinin yanı sıra önde gelen sahabeden (hâfız olanlarından) birer Kur'ân öğretmenin de gönderilmesi³³ gibi hususları, Müslümanlar arasında Kur'ân hıfzını ve dolayısıyla da hâfızlık eğitimini teşvik eden etkenler olarak belirtmek mümkündür.

Hz. Ömer zamanında Şam'a Kur'ân öğretmeni olarak gönderilen Ebu'd-Derdâ'nın Ümeyye Camii'nde talebeleri onarlı gruplara ayırması, her bir grubun başına da *arif* adı verilen birer okutman görevlendirmesi, her bir okutmanında sürekli olarak öğrencilerin durumu hakkında kendisini bilgilendirmesi,³⁴ Hz. Peygamber sonrası hâfızlık eğitim ve öğretiminde bir yöntem olarak zikredilebilir. Zira bu yön-

27 Ebu'l-Fazl Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Itkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğa (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2006), 1/188.

28 Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/334; Suyûtî, *el-Itkân*, 1/190.

29 Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2, 3.

30 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 55.

31 Kettanî, *Nizâmü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye*, 3/95.

32 Kettanî, *Nizâmü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye*, 2/292.

33 Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 37-38.

34 Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-âsâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 1/23 vd.

tem, hâfızlık eğitim ve öğretiminde verimliliğin sağlanabilmesi adına, sınıf mevcudunun ne kadar olması gerektiği ve bir hocanın başa çıkabileceği öğrenci sayısı açısından oldukça fikir vericidir.

Fethedilen coğrafyalara Kur'ân öğretmeni görevlendirme geleneğinin yaygınlaşmasıyla birlikte, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Kur'ân eğitimi ve hıfzı çalışmalarının yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede Kur'ân eğitim ve öğretimi cami ve mekteplerde yapılmaktaydı.³⁵

Hz. Osman dönemi ve sonraki dönemlerdeki uygulamalardan hareketle şunları söylemek mümkündür: Söz konusu dönemlerde Kur'ân eğitim ve öğretimi ile ilgili olarak dikkat çeken iki husus vardır. Birincisi, istinsah edilen Kur'ân nüshalarının kıraat vecihlerine hâkim olan kârifler eşliğinde belli merkezlere gönderilmesi ve böylece Kur'ân tilavetinin nazil olduğu şekliyle muhafaza edilmesidir.³⁶ İkincisi ise, tabiîn döneminde Arap olmayan toplumların Müslüman olmasıyla birlikte Kur'ân'ın yanlış okunabilme ihtimalini ortadan kaldırmak için Kur'ân'a hareke ve noktalama işaretlerinin konulmasıdır.³⁷

Kur'ân hıfzı tarihinde Emevîler dönemi, kıraat vecihlerinin sistematikleştirilmeye, Kur'ân'ı hıfzeden veya mütevatir kıraatlere göre okumayı öğrenenlere icazetnamenin verilmeye başlandığı dönemdir. Buna bağlı olarak İbn Kesîr, Âsım ve İbn Âmir gibi *kırâat-i seb'a*'nın üç imamı bu dönemde yetişmiştir. Bu dönem, kıraat ilmiyle ilgili ilk eserlerin ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olarak da göze çarpmaktadır. Yine bu dönem, İbn Abbas, 'Ubeyy b. Ka'b ve İbn Mes'ûd gibi müfessirlerin tefsir çalışmalarına öncülük ettiği bir dönem olmuştur.³⁸

Pek azı günümüze kadar ulaşırsa da İbn Kesîr'in kıraat ilmiyle ilgili kaleme aldığı yazılar ve İbn Cezerî'nin, *kıraat* "Kur'ân kelimelerini

35 Nebi Bozkurt, "Mektep", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/5.

36 İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/97.

37 Zürcânî, *Menâhîlî'l-'ırfân*, 1/400 vd.

38 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alpaslan Açıkgeç-M. Hayri Kırbasoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 85-86; Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 85-87; Yiğit, "Emevîler", 11/97; Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 44.

eda (okunuş ve söyleniş) biçimleriyle bunların çeşitlerini, ravilerine isnad ve atfederek bildiren bir ilimdir"³⁹ şeklinde tanımlaması, Kur'ân hıfzına hem yeni bir boyut kazandırmış hem de bu geleneği zenginleştirmiştir. Bu doğrultuda kıraat ilminin şekillenmesiyle birlikte hâfızlık, sadece bir kıraat imamının rivayeti üzere Kur'ân'ı ezberlemenin yanı sıra İbn Mücâhid'le yedi veya İbn Cezerî'nin katkısıyla on kıraat imamının rivayetleri kapsamında Kur'ân'ın hıfzedilmesi hüviyetine de bürünmüştür.

Abbasîler dönemi, kıraat ilminin zirveye ulaştığı dönemdir.⁴⁰ Bu bağlamda sözü edilen dönemin temel özelliklerini şu şekilde not etmek mümkündür:

- Emevîler döneminde yetişen üç imamın dışındaki bütün kıraat imamları bu dönemde yetişmiştir.
- Önemli kıraat eserleri bu dönemde kaleme alınmıştır.
- Hem kıraat hem de diğer bilimlerin gelişmesiyle tefsir ilmi de sistemli bir şekilde ilerlemiştir.
- Tefsir ilminde dirayet ve rivayet ekolleri bu dönemde oluşmuştur.
- *Câmi'u'l-Beyân* yazarı Taberî, *Keşşâf* müellifi Zemahşerî ve *Mefâtilu'l-Ğayb* yazarı Râzî bu dönemde yetişmiştir.⁴¹

Emevîler ve Abbasîler döneminde yaygın eğitim kurumu olarak işlev gören ve adeta medreselere öğrenci hazırlayan *küttâb*da Kur'ân'ı hıfzetme eğitimi, öğretmenin okuduğu âyetleri defalarca tekrar ederek ezberleme esasına dayanmakta idi.⁴² Müfredatı Kur'ân üzerine şekillenen bu kurumlarda öncelikle Fatıha sûresi, daha sonra da Nâs sûresinden Bakara sûresine doğru tüm sûreler sondan başa doğru ezberletilirdi. Öğretim dili Arapça olan *küttâb*da, Arap olmayan öğrencilerin zorluk çekmeleri üzerine Kur'ân âyetleri Türkçe, Farsça,

39 Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 115.

40 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/42.

41 Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/247; Abdülhamit Binşık, "Kıraat", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/431-432; Yıldız, "Abbasiler", 1/41-42.

42 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 47.

Urduca ve Malayca gibi dillerde de açıklanmıştır.⁴³ Bu durumda ya Kur'ân öğretmenleri söz konusu dilleri öğrenmişler ya da bu dilleri konuşan öğrencilerden Kur'ân hıfzına rağbet olmuştur. Her iki durumda Kur'ân'ın Arap olmayan ve dolayısıyla Arapça konuşmayan milletlerin mensupları tarafından okunması, ezberlenmesi ve Kur'ân eğitim-öğretiminin yaygınlaşması adına oldukça memnuniyet vericidir. Öte yandan *küttâb*da, Arap olmayan öğrenciler için Kur'ân âyetlerinin başka dillerde açıklanması, hâfızlık-meâl ilişkisi açısından önem arz etmektedir. Zira Kur'ân'ı ezberlemek için sayfaların muhtevasından veya âyetlerin anlamından yararlanmak, hıfz kolaylığı sağlayabilir.

Bu dönemde Kur'ân hıfzında *telakki* ve *arz* yöntemleri kullanılırdı. *Telakki* yönteminde, hocadan talebeye yönelen bir eğitim-öğretim faaliyeti söz konusudur ki genellikle hocanın ezberlenecek âyetleri okuması ve talebenin de dinlemesi şeklinde gerçekleşirdi. *Arz* yönteminde ise, talebenin ezberlediği âyetleri tashih için hocaya dinletmesi / sunması söz konusudur. Bu şekilde sürdürülen hâfızlık eğitiminde günde kaç âyetin veya sayfanın ezberleneceğine tamamen hoca karar vermekteydi.⁴⁴ Bu sayı bazen üç-beş âyet olurken, bazen birkaç sayfa olabilmekteydi. Buradan hocanın, talebenin ezber kabiliyetine göre bir tasarrufta bulunduğu ve her öğrencinin farklı sayıda âyet ya da sayfayı günlük olarak ezberlediği anlaşılmaktadır.

Tarihte kurulan İslam devletlerinin tamamı, Kur'ân hıfzını önemli bir eğitim-öğretim faaliyeti olarak görmüşlerdir. Bu kapsamda, Endülüs'te kıraat ve hıfz dersleri için belli mescitler tahsis edilmiş; hâfızlığını tamamlayan öğrenciler tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda öğrenimlerini sürdürmüşlerdir.⁴⁵ Memlükler döneminde medreselerde hâfız hocaların riyasetinde çok sayıda hâfız yetişmiş; Kur'ân dersle-

43 Jacob M. Landau, "Küttâb", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3-4.

44 M. Mahfuz Söylemez, "İslam'ın Erken Dönemlerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 67.

45 Ebû Bekr Muhammed b. 'Abdillâh İbnu'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Bicavî-İsâ el-Bâbî el-Halebî (Kahire: 1974), 4/1895; Bozkurt, "Hâfız", 15/76.

rinde *kırâat-i seb'a* okutulmuştur.⁴⁶ Anadolu Selçukluları zamanında hâfızlara çok özel görevler verilmiştir. Örneğin, Karatay Medresesi'nde gün doğarken ve gün batarken iki hâfız Kur'ân okumaktaydı. Yine *hassa hâfızı* unvanıyla sürekli sultanın yanında bulunan, sarayda ve seferde Kur'ân okumakla görevli hâfızlar istihdam edilmekteydi. Sultanın yakınlarının türbelerinin başında belli zamanlarda Kur'ân okuyan *türbe hâfızları* görevlendirilirdi. Tüm bu görevli hâfızların maaşları vakıftan karşılanırdı.⁴⁷ Selçuklular döneminde ise, *dârulhuffâz* adıyla, -ilk defa- yatılı hâfızlık eğitimi veren kurumlar açılmıştır.⁴⁸ Bütün bu uygulamalar, Müslümanların hâfızlığa atfettiği değeri ortaya koyması bakımından oldukça manidardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde hâfızlık eğitimi *dârulkurrâ* ve *sıbyan mekteplerinde* yürütülmekteydi.⁴⁹ Her ikisinde de Kur'ân'ın okunuşu ve ezberlenişi açısından herhangi bir ayırım bulunmazken, kıraat ilmiyle ilgili daha esaslı bir eğitim verilmesi, *dârulkurrâları* *sıbyan mekteplerinden* farklı kılmaktaydı.⁵⁰ *Sıbyan* mektebinden mezun olan talebeler, Osmanlı eğitim sisteminin omurgasını oluşturan medreselere⁵¹ devam ederlerdi.⁵² Kız öğrenciler ise, sadece kendilerine eğitim veren kadın mekteplerine giderlerdi.⁵³ Bazı medreselerde *dârulkurrâ* bölümleri de bulunurdu.⁵⁴

46 Ali b. Ahmed Salih İbn Tolun, *Nakdû't-tâlib li zegâli'l-menâsib*, thk. Muhammed Ahmed Dehmân (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1992), 35-45; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/326; İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/94-95.

47 Seyfullah Kara, *Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 224-225.

48 Corci b. Habib Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, nşr. Münin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 413.

49 Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi*, sad. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş (Ankara: Amasya Belediyesi, 1912-1928), 1/265-268.

50 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: 1977), 1/169.

51 Cemil Öztürk, "Osmanlılar", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/566.

52 Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327.

53 İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân Öğretimi ve Yaz Kur'ân Kursları* (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 71; Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 58.

54 Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri* (Ankara: TTK Yayınları, 1997), 37.

Osmanlılarda talebeler, hâfızlığa başlamadan önce Arapça harfleri yazmayı ve usulüne uygun bir şekilde Kur'ân okumayı öğrenirlerdi. *Reşîme* adı verilen bu usulde öğrenciler, önce besmeleyi, ardından Kur'ân'ın bir âyetini yazarlar, *fakî/fakiy* adı verilen hoca talebenin yazdığı metni kontrol eder, gerekli düzeltmeleri yaptırır, daha sonra Fatiha sûresini, ardından Nâs sûresini, ondan sonra da Nâs sûresinden Bakara sûresine doğru tüm sûreleri aynı usulde yazdırırdı. Öğrenci, yazdığı âyet ve sûreleri aynı zamanda ezberlerdi. Öğrencinin kapasitesine göre, -yaklaşık olarak- bir ile dört yıl süren bu gayretin ardından öğrenci hâfız olurdu.⁵⁵ Görüldüğü üzere hâfız adayı öğrencilerin günlük eğitim ve öğretimleri iki aşamadan meydana gelmektedir. İmlâ ve ezberleme aşamaları. Bu yöntem, yazmanın ezberlemeye katkısı bağlamında oldukça dikkat çekici ve etkili bir yöntemdir.

Hıfzını tamamlayan öğrenci için hâfızlık/icazet merasimi düzenlenir; câmilerde Kur'ân okunur ve duâ yapılırdı.⁵⁶ Bu kapsamda, hıfzını tamamlayan çocuk, en güzel biçimde giydirilir, başına yeni bir abani sarılır, omzuna bir şal atılır; böylece merasim için hazırlanırdı. Bu şekilde giydirilen çocuk, yanına hâfız adayı birkaç arkadaşını alır, sırasıyla bütün mektepleri dolaşır ve hocaları ve mektepteki talebeleri hâfızlık merasimi için davet ederdi. Hâfız, bir mektebe uğradığında, bütün hâfız adayları dikkat kesilir, gıpta ile davetçi hâfıza bakarlardı. Zira artık o, mektebe veda etmek üzere idi.⁵⁷ Hâfızlık merasiminin yapılacağı gün, duâ hangi câmide icra edilecekse, hâfızın babası ve akrabalarından birkaç kişi, merasim esnasında hâfız içeride *'Amme*

55 İbtisâm bintü Avaz el-Câbirî, "Cuhûdü'l-Ümme fi Hıfzı'l-Kur'âni'l-Kerîm (fi Tahfızı'l-Kur'âni'l-Kerîm)", *Mecelletü Câmi'ati'l-Ezher Külliyyeti Usuli'd-Dîn ve'd-De'vâ*, (Mekke: 2009-2010), 11-12. Bu kaynaktan hareketle *reşîme* usûlünün, Osmanlı'nın hâkimiyetindeki bütün bölgelerde değil, Arapların yoğun olarak yaşadıkları bazı muhitlerde uygulandığını söylemek mümkündür. Zira bütün dârulkurrâ kayıtlarında bu yöntemin sıklıkla kullanıldığından bahsedilmemektedir. Bu durumu Osmanlı'nın, Arapların atadan getirdikleri usûlle hâfızlık yapmalarına müdahale etmemesi olarak yorumlayabiliriz.

56 Hatice Şahin Aynur, "İslam Ülkeleri ve Trabzon'da Uygulanan Geleneksel Hafızlık Sistemlerinin Karşılaştırılması", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 598.

57 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 55.

cüzünü okurken, misafirlere ikram edilecek olan şerbet güğümlerini hazırlamak üzere ilgili câmiye erkenden giderlerdi. Bu arada, şehirdeki ulu câminin çeşitli yerlerine buhurdanlıklar konur ve etrafa güzel kokular yayılırdı. Hâfızın 'Amme cüzü tilavetinden sonra, güzel sesli başka bir talebe aşır okur, ardından duâ yapılır, insanlar yavaş yavaş câminin dışına çıkarlar, dışarıda kadınlar, hâfızın annesini tebrik ederler ve böylece merasim tamamlanırdı.⁵⁸ Bu merasim, çocuklarının hâfız olmasını arzulayan anne-babalar ve hâfız adayı çocuklar açısından oldukça teşvik edicidir.

Osmanlı döneminde hâfızlık eğitimine dair dikkat çeken hususlardan birisi de hoca başına düşen öğrenci sayısıdır. Örneğin, Tire vakfiyesine göz atıldığında, bir hocanın talebe sayısının yedi ile sınırlandırıldığı görülmektedir.⁵⁹ Hondi Hatun ve Larende *dâruhuffâz*larında bu sayının üç olduğu görülmektedir. Öğretici başına düşen öğrenci sayısını sınırlandırmanın şu amaç ve yararları söz konusudur.⁶⁰

- Öğreticilerin talebelere daha fazla zaman ayırmalarını sağlamak.
- Hâfızların hıfzının kuvvetli olmasını temin etmek.
- Hâfızlıktan sonra dârulkurrâlara gidecek talebelerin daha nitelikli yetişmesini sağlamak.

*Dâruhuffâz*da yapılan hâfızlık eğitimi, sabahın erken saatlerinde başlatılmaktaydı. Bunun sebebi, talebelerin zihinlerinin berrak olduğu zaman dilimlerinde ezber yapmalarını sağlamaktır.⁶¹ Aksi takdirde hâfızlık yapan öğrencinin dersini öğle saatlerinden sonra ya da daha geç bir zamanda dinletmesi, ertesi günkü dersi hazırlamasının zor veya imkânsız olması anlamına gelmektedir.

58 Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri* (Konya: Konya Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, 1998), 128-130; Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 55.

59 Selahattin Yıldırım, *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Civanbaht Hz. Sultan Selim (III. Selim Vakfiyesi)* (İstanbul: Ekrem Matbaası, 2004), 78.

60 Emin Kılınç, "Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Dâru'l-Huffâzları (XVII. Yüzyıl)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 / 1 (2008), 22 (18-43); Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 52.

61 Kılınç, "Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Dâru'l-Huffâzları", 22; Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 52.

Cumhuriyet döneminde Tevhîd-i Tedrisât kanunu çerçevesinde 3 Mart 1924'te Şer'îyye Vekaleti'nin kaldırılıp Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla birlikte hâfızlık eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yaygın din eğitimi kapsamında Kur'ân kurslarında sürdürülmüştür.⁶² Bu doğrultuda 1925 yılında "10 hâfız muallimi" için bütçeye konulan 50.000 Liralık ödenekle Kur'ân Kursu faaliyetleri başlamıştır. Ancak bu ödenek verimli bir hâfızlık eğitim ve öğretimi için yeterli olmamıştır. Bu yüzden sözü edilen eğitim daha ziyade gönüllü hocalar aracılığıyla devam etmiştir. Ancak bu dönemde hem öğretici sayısındaki yetersizlik hem de halkın fakirliği, hâfızlık yapan öğrenci sayısının oldukça azalmasına sebep olmuştur.⁶³

1950 yılından itibaren Kur'ân Kursu ve hâfızlık yapan öğrenci sayısı artmaya başlamış; bu kapsamda 1948'de 5751 olan öğrenci sayısı 1950'de 8706'ya, 1980'de 80911'e, 1995'te 193528'e yükselmiştir. 1997 yılında 8 yıllık kesintisiz eğitime geçilmesi Kur'ân kursu ve buna bağlı olarak da hâfızlık yapan öğrenci sayısında ciddi azalmalara sebep olmuş;⁶⁴ bu tarihten itibaren çok sayıda kurs ya kapanmış ya da kapanma düzeyine gelmiştir.

Cumhuriyet döneminde yapılan hâfızlık eğitiminin temel özelliği, Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça metnini ezberlemeye yönelik bir faaliyet olmasıdır.

2. Günümüzde Hâfızlık Eğitimi

Kıymetli bir paye kabul edilmesi hasebiyle *hâfızlık*, Müslümanlarca son derece önemsenmektedir. Ancak hem hâfızlığa bakış açısı hem de

62 Halis Ayhan, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış", *Ankara ÜİFD Özel Sayı* (1999), 250.

63 İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), 36-41.

64 Mustafa Çağrı, "Kur'ân Kursu", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/424-442; Mustafa Öcal, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi", *Uludağ ÜİFD* 7/7 (1998), 266; Yaşar Yürük, *Kur'ân Kursu Öğrencilerinin Psiko-Sosyal Problemleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 12; Hüseyin Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon Ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 56.

hâfızlık yapma yöntemi arasında farklılıklar söz konusudur. Sözü edilen farklılıkların asıl nedeni, ülkelerin özel koşulları olmakla birlikte, anadilin Arapça olup olmaması da bu konuda farklı yöntemlerin ortaya çıkmasının sebepleri arasında sayılabilir. Bu bağlamda, -çalışmamızın kapsamını da dikkate alarak- anadili Arapça olan ülkelerden Suudi Arabistan ve Ürdün; anadili farklı olan ülkelerden de Endonezya ve Türkiye'deki hâfızlık yöntemlerine kısaca göz atmak ve hâfızlık meâl/tefsir ilişkisi açısından konuyu ele almak istiyoruz.

Suudi Arabistan

- Suudi Arabistan'da hâfızlık eğitimi, "Dâru'l-Hâfızât" adı verilen kurslarda sürdürülmektedir. Bu kurslarda sadece Kur'ân-ı Kerim ve Kıraat ilimleri okutulmakta, diğer İslâmî ilimler öğretilmemektedir. Tecvîd ilmi çok önemsenmektedir. Kurslar yatılı değil, gündüzlüdür. Kurslarda herhangi bir yaş sınırlaması yoktur. Başlangıçta 30'a kadar çıkan sınıf mevcutları, talebelerin sayfa sayıları arttıkça 20'ye kadar düşürülmektedir. Özel ve paralı okullarda hem hâfızlık eğitimi hem de normal eğitim birlikte sürdürülmektedir. Ortalama hâfızlık süresi 3 yıldır.⁶⁵
- Normal eğitimle hâfızlık eğitimini birlikte devam ettiren öğrenciler, sabah 07:30-13:00 saatleri arasında okullarında, öğleden sonra da kurslarda eğitimlerini sürdürmektedirler. Öğrenciler, ta'lîm eğitimini kurslarda almakta, ezberlerini ise evlerinde yapıp ertesi gün kurslardaki hocalara dinletmektedirler. Haftanın 4 günü ezber, 1 günü tekrar, 2 günü de tatil şeklinde devam ettirilen bu eğitimde, talebelerin normal eğitimlerini sürdürdükleri okullardaki *tesmî'*(dinleme), *tilâvet* (okuma) ve *tecvîd* dersleri büyük öneme sahiptir.⁶⁶ Zira bu dersler, hâfızlık eğitimini destekleyen derslerdir.

⁶⁵ Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 66-75. İslâm ülkelerindeki Kur'ân hıfzı eğitim ve öğretimini incelerken Hatice Şahin Aynur'un "*Kur'ân Hıfzı Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*" adlı çalışmasından ziyadesiyle istifade ettik. Zira kendisi, sözü edilen araştırma sırasında pek çok İslâm ülkesini bizzat ziyaret etmiş ve yetkililerle görüşerek bu çalışmasını tamamlamıştır.

⁶⁶ Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 73.

- Suudi Arabistan’da hâfızlığını tamamlayan öğrenciler için emirlerden birisi adına özel merasim tertip edilmekte ve diplomaları burada verilmektedir.⁶⁷ Bu merasimlerle ülkemizdeki hâfızlık icazet merasimleri arasında uygulama açısından benzerlik olduğu söylenebilir.
- Suudi Arabistan’ın Riyad şehrinde her yıl Suudî kız ve erkek öğrencilerin katılabildiği ve beş kategoriden birisinin de “anlam bilgisi”nin olduğu “Emir Selmân Hâfızlık Yarışması” düzenlenmekte ve dereceye girenlere çeşitli ödüller verilmektedir.⁶⁸ Bu yarışmadaki “anlam bilgisi” kategorisi akla şöyle bir soru getirebilir. “Zaten Kur’ân’ın dilini konuşan bir ülkede “anlam bilgisi”nden yarışma tertip etmekteki amaç ne olabilir ki? Bu soruya şu şekilde bir cevap oluşturulabilir: Kur’ân’ın dili Arapça olmakla birlikte Yüce Allah’ın kelamı olması hasebiyle kendine özgüdür; Kur’ân âyetlerindeki kelimeler ve âyetlerin cümle yapısı fevkaladedir ve günlük konuşulan dilden çok üstündür. Dolayısıyla Arapça konuşuyor olmak demek, Kur’ân’ı hakkıyla anlamak demek değildir. Zira Kur’ân’ı doğru anlamak için, tüm incelikleriyle Kur’ân Arapçasını bilmek ve Kur’ân ilimlerine vakıf olmak gerekmektedir. Bu durum hâfızlık-anlam/meâl ilişkisi açısından oldukça önem arz etmekte; Kur’ân hıfzının, ilâhî mesajın anlam dünyasıyla bütünleşmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.
- Yine Suudi Arabistan’da 13 yaşından küçük kız ve erkek çocukların birlikte katılabildikleri ve her okuldan dersleri “pekiyi” dereceli üç öğrenciye çeşitli ödüllerin verildiği *fi’z-Zeyne’l-’Abidîn* isminde başka bir hâfızlık yarışması tertiplenmektedir. Bu yarışmanın bir özelliği de Suudi vatandaşı olmayan çocukların da katılabilesidir.⁶⁹ Bu yarışmaların en önemli amacının, Kur’ân hıfzını teşvik etmek olduğu açıktır.

⁶⁷ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 74.

⁶⁸ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 69.

⁶⁹ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 69.

- Emir Samir kursları, Suudi Arabistan'ın hâfızlık eğitimi veren önemli kuruluşlarından bir tanesidir. Burada hıfzını tamamlayan öğrencilerden dileyenler, haremdeki hocaların riyasetinde *şehade* (*senet*) eğitimini (bir nevi ihtisas eğitimi) başarılı bir şekilde bitirdikten sonra önce *kıraat-i seb'a*, ardından da *kıraat-i 'aşere* eğitimine başlayabilmektedirler.⁷⁰ Programın bütününe bakıldığında, Emir Samir kurslarında *hâfızlık*, *ihtisas* ve *kıraat* eğitiminin verildiğini söylemek mümkündür.
- Suudi Arabistan'daki Kur'ân hıfzı eğitimine *hâfızlık-meâl/tefsir ilişkisi* açısından yaklaşıldığında, hıfzda zorlanan öğrencilere ezberlenen âyetin tefsirine bakması tavsiye edilmektedir.⁷¹ Bu durum hem öğrencinin ilgili âyeti daha kolay ezberlemesine yardımcı olmakta hem de âyetin iç bağlamı (siyâk-sibâk ilişkisi) ve dış bağlamı (nüzul sebebi) hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Ancak bunun, kuvvetli bir Kur'ân hıfzı ve hıfzın kalıcılığı açısından nasıl bir çözüm ürettiğini daha detaylı bir biçimde ele almak gerektiğini düşünüyüz.

Ürdün

- Ürdün'de hâfızlık eğitimi, Vizâratü'l-Ëvkâf'a (Vakıflar Bakanlığı) bağlı Cemiyetü'l-Muhâfaza teşkilatının sorumluluğundaki kurslarda yürütülmektedir. Bilinçli hâfız yetiştirmeyi, hıfzla ilgili yayınlar yapmayı ve bu eğitimi dünya çapında yaygınlaştırmayı hedefleyen bu teşkilata bağlı hâfızlık müesseseleri, ülkenin ekonomik gelişmişliğine paralel olarak fiziki yapı itibarıyla da diğer Arap ülkelerinkinden farklılık arz etmektedir.⁷²
- Ürdün'de ezber yapan herkese *hâfız* denilmekte, Kur'ân'ın tamamını hıfzedene ise *hâfız tamamen kâmil* ismi verilmektedir.⁷³ Bu

⁷⁰ Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 71.

⁷¹ Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 74.

⁷² Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 75-76.

⁷³ Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 76.

ayrım, Türkiye’de yapılmamakta ve sadece Kur’ân’ın tamamını ezberleyenler hâfız olarak isimlendirilmektedir.

- Ürdün’deki hâfızlık eğitiminde *tecvîd* ve *tilâvet* çok önemsenmektedir. Bu istikamette klasik eğitimin yanı sıra “makra” adında internet üzerinden verilen eğitimle, Münîr isimli *tecvîd* kitabı şerh edilmektedir.⁷⁴ Bu uygulama, Kur’ân tilâvetinde *tecvîd* ilminin önemi bakımından oldukça dikkat çekicidir.
- Yalnızca Kur’ân eğitimi verenlerin yanı sıra normal eğitimle birlikte hıfz çalışmaları yaptıran yerlerin de bulunduğu ülkede sadece Kur’ân eğitimiyle ilgili olarak “Furkan” adlı aylık bir dergi çıkarılmakta ve yüksek ödüllü hâfızlık yarışmaları düzenlenmektedir.⁷⁵ Bütün bu çalışmaların amacı, insanları bilinçlendirmek ve Kur’ân hıfzı konusunda teşvik etmektir.
- Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Ürdün’de de hâfızlık öncesi *tecvîd* kurallarına riayet ederek Kur’ân’ı yüzünden okuma eğitimi üzerinde titizlikle durulmaktadır. Bu titizliğin, Kur’ân’ın kurallarına uygun olarak tilâvet edilmesi ve ezberlenmesi adına ne derece önem arz ettiği izahtan varestedir.
- Hâfızlık eğitimi konusunda Ürdün’de dikkat çeken hususlardan birisi de ezber yapmakta olan öğrencilerde zaman zaman ortaya çıkan bunalma ve ahlâkî davranışlarda eksiklik gösterme gibi durumlarda kendilerine asla baskı yapılmaması, sorunlarına çözüm üretilmeye çalışılması ve iyileşme sürecinin zamana yayılmasıdır.⁷⁶ Bu çaba, Kur’ân hıfzının, “talebe-hoca-aile” üçlüsünün birlikte göğüslemek zorunda oldukları çok yönlü bir mücadele gerektirdiğini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.
- Ürdün’de Kur’ân hıfzı eğitiminde başta bilgisayar olmak üzere teknolojik imkânlardan da istifade edilmektedir. Ancak bunun, hâfızlık eğitimine nasıl bir katkı sağladığını, olumlu-olumsuz yön-

74 Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 77.

75 Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 77.

76 Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 78.

lerini iyi tahlil etmek gerekir.⁷⁷

- Ürdün’de hâfızlık eğitimi, “ezberlenecek âyetleri önce hocanın okuması, ardından da öğrencilerin tekrar etmesi ve ezber gerçekleşinceye kadar eğitimin bu şekilde sürdürülmesi” şeklinde tanımlanan *telakkî/telkîn* yöntemi ile yürütülmektedir.⁷⁸ Öğrencinin âyeti/âyetleri yanlış telaffuz etme olasılığını ortadan kaldıran veya oldukça azaltan bu yöntem,⁷⁹ her talebenin aynı ezber kabiliyetine sahip olmaması hasebiyle en düşük seviyedeki öğrenciye göre sürdürülmekte, bu da daha hızlı ezber yapma kabiliyeti olan talebeyi yavaşlatmaktadır.
- Ürdün’deki kursların en ciddi problemi, hocalarının resmi bir niteliğinin olmaması ve maaşlarının halktan toplanan paralarla ödenmesidir.⁸⁰ Bu durum, hoca motivasyonunu etkileyen ciddi bir sorundur.
- Ürdün’de hâfızlık sistemine katılan öğrencilere yönelik, ezberledikleri âyet ve sûreleri yazıya geçirme imtihanı uygulanmaktadır.⁸¹ Bununla, âyetleri doğru biçimde yazmayı öğretmek hedeflenmektedir. Zira doğru okumak kadar doğru yazmak da önem arz etmektedir. Ayrıca bu uygulama, Osmanlı dönemindeki *mükâtebe* / yazarak hâfız olma yöntemiyle benzerlik arz etmektedir.
- Ürdün’ün başkenti Amman’da Merkezü’l-Envâr kurslarında hâfızlık eğitimi tefsire dayalı olarak sürdürülmektedir.⁸² Bu sistemin, talebenin ezberlediği âyetlerin muhtevasını, iç bağlamını (siyâk ve sibâkını), varsa nüzul sebeplerini bilmesi adına son derece önemli olduğu aşikârdır.

⁷⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Süleyman Kablan, “Kur’ân-ı Kerîm Öğretiminde Teknolojik İmkanlar ve Kullanımı”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 10 (2019), 65-86.

⁷⁸ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 79.

⁷⁹ Cemil Osmanoğlu-Ferda Aslan, “Hafızlık Öğrencilerinin Çalışma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi* 47 (2019/2), 192-193.

⁸⁰ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 78-79.

⁸¹ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 79.

⁸² Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 80.

- Ürdün’de hâfızlık eğitimi veren kurslar genellikle gündüzlü eğitim yapmakla birlikte Zarka şehrinde kurulan ve kısa sürede hâfız yetiştirmeyi hedefleyen “Merkezi Kisaî” kurslarında erkek öğrencilere yönelik yatılı eğitim yapılmaktadır.⁸³ Bu uygulama, ülkemizde de olduğu gibi başarılı bir hâfızlık eğitimi için öğrencinin bütün dikkatini Kur’ân’ı ezberlemeye vermesi ve kuvvetli bir hıfz gerçekleşinceye kadar da başka bir işle meşgul olmaması adına büyük önem arz etmektedir.
- Ürdün’de hâfızlık yapan öğrencilerin üçte ikisi kızlardan oluşmaktadır.⁸⁴ Bu oran, anne-babaların kız çocuklarını yetiştirmeye daha bir önem atfetmesi bakımından ziyadesiyle anlamlıdır.

Hulasa, Kur’ân’ın dili olan Arapça’yı konuşan İslâm ülkelerindeki Kur’ân hıfzı eğitimi konusunda şunları söylemek mümkündür:

Araplar, hâfızlık yapmak için -genellikle- özel bir zaman ayırmamaktadırlar. Onlar, ya edebi bir şiir ya da hayranlık veren bir kıssa gibi Kur’ân âyetlerini ezberlemektedirler. Bu çerçevede hâfızlık onlar için, -adeta- günlük hayatın bir parçasıdır. Ürdün gibi ekonomik koşulları iyi olan birkaç ülke kapsam dışında tutulacak olursa, yatılı hâfızlık eğitimi için uygun mekânların oluşturulmaması, öğrencilerin derslerindeki düzensizlikler, ezberlenen sayfaların düzgün biçimde bir hocaya dinletilmemesi, öğrencinin ezberlemesi gereken sayfaların dinletilip dinletilmediğinin takip edilmemesi, hâfızlık süresi ile ilgili bir takvim oluşturulmaması, öğrencilerdeki rehavet gibi etkenler, Kur’ân ezberlense dahi hıfzın korunamamasına sebep olmaktadır.⁸⁵ Diğer taraftan, Arapça’yı bilmeleri hasebiyle Kur’ân’ın mefhumu üzerinden hıfzedilmesi ve asıl kelimenin hatırlanamadığı durumlarda müteradifinin kullanılması, harfiyen korunması zorunlu olan Kur’ân hıfzına zarar vermektedir.

⁸³ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 81.

⁸⁴ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 81.

⁸⁵ Şahin, *Kur’ân Hıfzı Geleneği*, 66.

Endonezya

- 230 milyon nüfusun %80'i Müslümanlardan oluşan Endonezya'da tecvîdli Kur'ân eğitiminin 3-4 yaşlarında başlaması hasebiyle hâfızlık eğitimine geçiş oldukça kolay bir şekilde sağlanmaktadır.⁸⁶
- Endonezya'da hâfızlık eğitimi resmi olarak kontrol edilmemektedir. Kendisini yetkin kabul eden herkes, bir kurs açıp hâfız yetiştirebilmektedir. Buna paralel olarak ülkede Kur'ân hıfzına karşı yoğun bir ilgi söz konusudur ve Müslüman nüfusun %1'i hâfızdır. Ancak hâfızlık, değer açısından *hacılıktan* sonra ikinci sırada gelmektedir. Ayrıca yatılı ve gündüzlü olarak, ilkokuldan üniversiteye, eğitim hayatının her aşamasında hâfızlık yapma imkânı vardır. Hatta bazı üniversiteler, hâfız olan öğrencilere özel burslar vermektedir.⁸⁷ Bu olumlu tablonun en önemli sorunu, hâfızlığın çok uzun sürelere yayılması hasebiyle ezberlenen sayfaların tekrar edilmesinin güçlüğü ve buna bağlı olarak da hıfzın unutulmasıdır.
- Din eğitimi veren en yaygın kurumların medreseler olduğu ülkede, Nehdatü'l-Ulamah⁸⁸ medresesi sadece hıfz ve İslâmî ilimler eğitimi verirken, Muhammediyye⁸⁹ medreselerinde hıfzın yanı sıra fen ve sosyal bilimler eğitimi de verilmektedir. Hâfızlığa ilginin giderek arttığı Endonezya'da, *Hafs* kıraatinin *Asım* rivayeti meşhur olmakla birlikte, isteyen öğrencilere *kıraat-ı seb'a* eğitimi de yapılmaktadır.⁹⁰
- Kur'ân hıfzında zorlanan öğrenciler, Kur'ân kıssalarıyla motive edilmektedir. Hâfızlığını tamamlayan öğrenciler, ortaöğretim düzeyinde eğitim veren ve kimi yerlerde ise bir nevi Türkiye'deki İmam-Hatip liselerine benzeyen Gontor adlı okula devam etmekte; burada hem hıfzlarını sağlamlaştırmakta hem de modern bilimleri

86 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 106.

87 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 107-108.

88 *Nehdatü'l-Ulamah* hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Göksoy, "Nehdatü'l-Ulema", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/541-542.

89 *Muhammediyye* hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Göksoy, "Muhammediyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/1-2.

90 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 108-109.

okumaktadırlar.⁹¹

- Medreselerin yanı sıra *Dâru'l-Kur'ân* gibi Eğitim Bakanlığı'na bağlı yatılı hâfızlık eğitimi veren okulların da bulunduğu Endonezya'da hıfz sırasında tembellik yapan öğrenciler, kıssa, hikaye ve hadislerle motive edilmektedir. Başarılı bir şekilde hıfzını tamamlayıp ilgili sınavı geçen öğrenciler için ise, *hafle* adı verilen merasim düzenlenmekte ve bu şekilde diğer öğrenciler de hıfz için teşvik edilerek adeta güdülenmektedir. Bu merasimde hâfız, programa katılanların huzurunda Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona ezbere okumaktadır. Yine hıfzı en fazla olan öğrencinin okulun mescidinde imâmet görevini üstlenmesi, çevre camilerin görevli isteklerine ezberi çok olan öğrencilerden görevlendirme yapılması, hıfzını tamamlayan öğrencilere *şehade* belgesinin verilmesi ve bu öğrencilerin Din İşleri Başkanlığı bünyesinde görev alabilmesi, belli aralıklarla hâfızlık yarışmaları düzenlenmesi, halka ve ailelere yönelik güzel Kur'ân okuma programlarının tertip edilmesi, hâfızlık çalışan öğrencilerin sıklıkla seyahatlere götürülmesi vs. diğer teşvik edici unsurlar olarak göze çarpmaktadır.⁹²
- Kur'ân'ın dili olması hasebiyle Arapça'nın son derece önemsendiği Endonezya'da hâfızlık eğitimi *semâî*, *vicâde*, *telakkî* ve *müşâfefe* metodlarına dayanmaktadır. *Semâî* metodunda "talebenin hocayı işitmesi, dinlemesi ve duyması", *vicâde* yönteminde "ezberin bizzat Mushaf'tan yapılması", *telakkî* metodunda "ilmin bizzat hocadan alınması", *müşâfefe* yönteminde ise "talebenin bizzat hoca ile karşılıklı konuşarak hıfzını dinletmesi" önem arz etmektedir. Ayrıca hâfızlık eğitiminde *tecvîd*, *mehâric-i hurûf*, *na'am* (güzel Kur'ân okuma) ve talebenin ezber yapabilme kabiliyeti ön planda tutulmaktadır.⁹³
- Hâfızlık yaptıran bir kursta öğreticilik yapabilmek için diplomalı hâfızlık şartının arandığı Endonezya'da hem öğreticilerin hem de öğrencilerin anlayabilecek ve konuşabilecek kadar Arapça bilmele-

91 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 110-111.

92 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 112-119.

93 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 114-118.

ri oldukça önemsenmektedir. Zira Kur'ân, anlaşılmadan ezberlenmemelidir.⁹⁴

Görüldüğü üzere Endonezya'da hâfızlık yapmak isteyenler için ilkokuldan üniversiteye kadar pek çok seçenek bulunmakta ve her geçen gün ülkedeki hâfız sayısı artmaktadır.

3. Türkiye'de Hâfızlık Eğitimi

- Bilindiği üzere Türkiye'de hâfızlık eğitimi, resmi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetim ve rehberliğindeki yaygın din eğitimi kapsamında gönüllülük esasına göre sürdürülmektedir. Başkanlığın yanı sıra İmam-Hatip Ortaokulu, İmam-Hatip Lisesi, İlahiyat Fakültesi gibi eğitim kurumlarında da hâfızlık eğitimi verilmektedir. Genel olarak her cüzün son sayfasından başlayarak ezberlemeyi esas alan klasik/geleneksel hâfızlık sisteminin uygulandığı ülkemizde 2010 yılında Başkanlık tarafından yeni bir program hazırlanmıştır. Bu program çerçevesinde hâfızlık eğitiminin niteliğini artırma adına sınıf mevcudu 8'e kadar düşürülmüştür.⁹⁵ Bundan, her bir öğreticinin, öğrencilerine daha fazla vakit ayırmasının ve özellikle de tekrar sayfalarını bizzat dinlemeye fırsat bulmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır.
- Türkiye'de hâfızlık eğitiminin yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı eğitim merkezlerinde 36 ay süreli *kıraat eğitimi*, 6 ay süreli *tashih-i hurûf eğitimi* ve hizmet içi eğitim adı altında 120 saatlik *Kur'ân eğitimi* verilmektedir.⁹⁶
- Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 18314 Kur'ân kursu bulunmakta ve bu kurslarda 21672 Kur'ân Kursu Öğreticisi görev yapmaktadır. Bu kursların 1468'inde yatılı hâfızlık eğitimi yapılmaktadır. Söz konusu Kur'ân kurslarında okumakta olan 230853'ü kız, 96256'sı erkek olmak üzere 327109 kayıtlı öğrenciden

94 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 119-120.

95 *Hâfızlık Eğitim Programı* (Ankara: DİB Yayınları, 2010).

96 <https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/488> (13.12.2020).

73938 tanesi hâfızlık yapmaktadır. Ülkemizde kayıtların tutulmaya başlandığı 1976 yılından bugüne kadar 160508 kişi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaptığı sınavlarda başarılı olarak "Hâfızlık Belgesi" almaya hak kazanmıştır.⁹⁷ Bu rakamlar, devletimizin Kur'ân hıfzına verdiği ehemmiyeti gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

- 2010 yılında yürürlüğe konan "Hâfızlık Eğitim Programı" kapsamında "Hâfızlığa Hazırlık Eğitimi" verilmekte; bu eğitimin bitiminde müftü, sınıf öğreticisi ve hâfızlık konusunda yetkin bir hocadan oluşan "Hâfızlık Tespit Komisyonu"na başarılı bulunup hâfızlık yapabileceğine karar verilen öğrenciler hâfızlık eğitimine başlamaktadırlar. Bu komisyon her bir öğrenciyi hâfızlık hazırlık eğitimine başlarken, bu eğitimi tamamlayıp hâfızlık sınıfına geçerken ve birinci hizipte (cüzün dörtte biri, yani 5 sayfası) başlayarak her bir hizipte tekrarlanmak üzere toplamda altı defa sınava tabi tutmaktadır.⁹⁸
- Diyanet İşleri Başkanlığı "Hâfızlık Eğitim Programı"nın genel amaçlarını şu şekilde ifade etmek mümkündür: "Hâfızlık Eğitim Programı, Kur'ân-ı Kerim'i usulüne uygun olarak okuma ve ezberleme becerisi ile Kuran merkezli temel dini bilgiler kazandırmayı hedefler. Bu programda öngörülen öğrenmeleri başarıyla gerçekleştiren öğrenci şu kazanımları elde eder:
 1. İslam'ın temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'i doğru ve usulüne uygun okur.
 2. Kur'ân-ı Kerim hâfızı olur.
 3. Kur'ân-ı Kerim okuyuş usullerini bilir ve uygular.
 4. Kur'ân-ı Kerim'den belli bölümleri (aşır, mihrabiye) cemaat önünde tahkik usulüne uygun olarak okur.
 5. Kur'ân-ı Kerim'i Ramazan'da mukabele olarak cemaat huzurunda

⁹⁷ <https://dibbys.diyaret.gov.tr/Login.aspx?enc=HAD1rtUZbsmBBo0sEDuy4U2vPzpkTelv19DifeZ3rEY%3d> (18.12.2020).

⁹⁸ *Hâfızlık Eğitim Programı*, 12-13, 27-28, 71.

okur.

6. Kur'ân-ı Kerim'in ana konuları hakkında bilgi sahibi olur.
7. İslâm dininin inanç, ibadet, ahlâk esaslarını bilir.
8. Peygamberimizin hayatını (siyer) bilir.
9. İbadetler ile ilgili gerekli bilgi ve becerileri kazanır.
10. Kur'ân-ı Kerim meali okuma ve anlama alışkanlığı kazanır.
11. Din hizmetinin gerektirdiği temel bilgi ve becerilere sahip olur.
12. Öz güvenini, iletişim ve sosyal katılım becerilerini geliştirir.
13. Demokratik değerlere ve insan haklarına saygılı bir birey olur."⁹⁹

Söz konusu programın öğrenme çıktıları arasında zikredilen "Kur'ân-ı Kerim meali okuma ve anlama alışkanlığı kazanır." hedefi, hâfızlığın yanı sıra ilâhî mesajın manasının da öğrenilmesi gerektiğini vurgulaması bakımından dikkat çekicidir. Zira Kur'ân'ın ezberlenerek muhafaza edilmesinden ve sürekli geliştirilmeye çalışılan hâfızlık eğitim sisteminden sağlanmak istenen en önemli fayda, bireysel ve toplumsal yaşamda Kur'ân'ı hayatın merkezine koymak¹⁰⁰ ve dünyada Hz. Peygamber'in (s) örnek hayatında olduğu gibi yaşamaktır.

- Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'ân hıfzını teşvik eden uygulamaları da söz konusudur. Bu bağlamda Başkanlık, personel istihdamında hâfızlara pozitif ayrımcılık yapmaktadır. Hâfız memur adayları, Başkanlık bünyesinde göreve atandıklarında 1 derece ile ödüllendirilmektedirler. Yine A grubu Kur'ân kurslarının öğreticileri -genellikle- hâfızlar arasından seçilmektedir. Merkezî camilerde hâfız ve sesi güzel imam-hatip ve müezzinler görevlendirilmeye çalışılmaktadır. Zira din hizmetleri personeline aranan yeterliklerin başında Kur'ân-ı Kerim bilgisi gelmektedir. Hâfızlık eğitimi bu alana yönelik yeterliliğin elde edilmesinde önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, aradığı yeterliliklere

⁹⁹ Hâfızlık Eğitim Programı, 11.

¹⁰⁰ Yaşar Kurt, "Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi", *Hitit ÜİFD* 11/22 (2012/2), 235.

sahip personelin yetiştirilmesinde vazgeçilmez bir unsur olarak hâfızlık eğitimini görmekte ve tecrübeye dayalı metotlarla devam ettirilen bu eğitimi daha da geliştirmeyi hedeflemektedir.¹⁰¹

- Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Kur’ân kurslarında, erkek ve kız öğrencilere yönelik yatılı ve gündüzlü şeklinde, yoğun bir hâfızlık eğitimi yapılmaktadır. Hatta son yıllarda, İmam-Hatip Lisesi ve İmam-Hatip ortaokullarında¹⁰² eğitim görmekte olan öğrencilerden örgün eğitimle birlikte hâfızlık yapmak isteyenlere,¹⁰³ sene kaybetmeksizin bir yıl okuluna ara verme imkânı dahi sunulmaktadır. Yine İlahiyat fakültelerinde lisans düzeyinde öğrenim gören öğrencilerin bazılarının gönüllü olarak hâfızlık yaptıkları bilinmektedir. Bu öğrencilerden, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açılan “Hâfızlık Tespit Sınavı”na katılıp başarılı olanlar “Hâfızlık Belgesi” almaya hak kazanmaktadırlar.¹⁰⁴
- Ülkemizde hâfız olmak, saygın bir nitelik kabul edildiği gibi hâfız anne-babası veya hâfız hocası olmak da üstün bir paye olarak itibar görmektedir. Bu çerçevede hıfzını tamamlayan ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nca açılan sınavlarda başarılı olan hâfızlar için kadim bir gelenek olarak her yıl belli dönemlerde, il ve ilçe müftülükleri tarafından icazet/hâfızlık merasimi düzenlenmektedir. Bu merasimlerde, ilgili hâfızlar ve misafir hocalar tarafından Kur’ân-ı Kerim okunmakta, ilim adamları da hem hâfızlığın önemi hem de Kur’ân’ın muhtevası hakkında vaaz ve nasihat etmektedirler. Söz konusu merasim, hâfızlara cübbe ve sarık, hâfızalara da tâc giydir-

101 <http://www2.diyanet.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/KuranKursuOgretimProgrami/Haf%C4%B1z%C4%B1k%20E%C4%9Fitimi%20Program%C4%B1%20-%202010.pdf>, 01.01.2020.

102 Bk. Abdullah Adıgüzel vd., “Hafız İmam Hatip Ortaokullarındaki Hafızlık Eğitimine İlişkin Öğretici ve Öğrenci Görüşleri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 17/68 (2018), 1453-1475.

103 Geniş bilgi için bk. Salih Aybey, “Hafızlık Eğitiminde Yeni Bir Tecrübe: Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık -Önemi, Problemleri ve Beklentiler-”, *Ekev Akademi Dergisi* 24/82 (2020), 383-412.

104 Bu çerçevede, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğrenim gören 50 civarında kız ve erkek öğrenci, girdikleri sınavda başarılı olarak “Hafızlık Belgesi” almaya hak kazanmışlardır.

me töreninin ardından, hâfız ve hâfızalara çeşitli hediyelerin takdimi ile sona ermektedir.

4. Hâfızlık-Meâl/Tefsir İlişkisi

Hz. Peygamber (s), Kur'ân'ın ezberlenmesi kadar, onun hükümlerince amel edilmesi için mana inceliklerinin de öğrenilmesini önemsemiş ve müslümanların bu konuda samimi ve yoğun bir çaba sarf etmesini salık vermiştir. O'nun, "Kur'ân'ı kalpleriniz onunla birlikte olduğunda okuyunuz; kalpleriniz Kur'ân'dan ayrılınca okumayı bırakınız."¹⁰⁵ hadisi, Kur'ân'ın okunması/ezberlenmesi ve anlaşılması sırasında insanda bulunması gereken hazır bulunuşluk halini tarif etmesi açısından oldukça manidardır.

Kur'ân'ın ilk muhatapları olmaları, Hz. Peygamber'le (s) aynı dönemde yaşamaları, Arapça bilmeleri gibi koşullar nedeniyle ashâb, Kur'ân'ın muhtevasından haberdar olma adına pek sıkıntı yaşamamışsa da ilâhî mesajı mütekâmil bir düzeyde anlayabilmek için Hz. Peygamber'in (s) açıklamalarına ihtiyaç duymuşlardır. Zira Yüce Allah'ın (cc) kelâmı olması hasebiyle Kur'ân'ın dili, günlük konuşulan Arapça'dan çok farklıdır; mukayese edilemeyecek düzeyde üstündür. Bu nedenle Arapça konuşuyor olmak demek, Kur'ân'ı hakkıyla anlamak demek değildir. Zaten asr-ı saadette özellikle Suffe ve diğer Kur'ân eğitim ve öğretimi yapılan yerlerde Kur'ân hıfzının yanı sıra onun ahkâmının da öğretilmesi/öğrenilmesi¹⁰⁶ bu gerçeği vurgulamaktadır. Bu uygulama ayrıca hâfızlıkla anlam/meâl ve tefsirin nedenli iç içe olduğunu da göstermektedir.

Kuşkusuz Kur'ân'ın Arapça metnini ezberlemek, önemli bir gayrettir; değerli bir ibadettir. Ancak ideal olanı, Kur'ân'ı hem lafız hem de manasıyla bilmektir. Çünkü Kur'ân, lafız ve manasıyla bir bütündür. Dolayısıyla onun evrensel mesajını hayata aktarmak için ilâhî

¹⁰⁵ Müslim, "İlm", 4.

¹⁰⁶ Bahattin Dartma, "Günümüzdeki Hâfızlık ile Asr-ı Saâdetteki Hâfızlığın Panoraması", *İstanbul ÜİFD* 29 (2013), 179-192.

mesajı okumak/ezberlemek ve anlamak gerekmektedir. Tarihî süreçte bu gerekliliğin -zaman zaman- Müslümanlar/insanlar tarafından göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Gazzâlî'nin, "İnsanlar onun tilavetini kendilerine meşgale edindiler; oysa Kur'ân, hükümleri ile amel edilmesi için indirilmiştir."¹⁰⁷ ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Yine Mehmet Akif Ersoy'un şu dizeleri, meselenin mahiyetini ortaya koyması bakımından manidardır:

Lafzı muhkem, yalnız anlaşılan, Kur'an'ın;

Çünkü kaydında değil hiçbirimiz mânânın;

Ya açar Nazm-ı Celil'in, bakarız yaprağına;

Yahut üfler geçeriz bir ölünün toprağına.

İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin;

Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için!¹⁰⁸

Haddizatında Kur'ân'ı okumak, anlamak ve ilâhî mesajı yaşamak/hayata tatbik etmek, sadece hâfızların, âlimlerin, hocaların, din görevlilerinin veya dinî tahsil gören talebelerin yerine getirmesi gereken bir çaba değil; bilakis tüm insanlık ailesinin üzerinde ömür boyunca ifa edilmesi gereken bir görevdir. Bu görev uzun yıllar alabilir. Burada önemli olan ömrü bu yolda tüketmektir; yani samimi bir şekilde Kur'ân'ı okuma, anlama ve yaşama gayretinde olabilmektir. Hz. Ömer'in, Bakara sûresini on iki yılda öğrenmesi (anlaması ve uygulamaya geçirmesi) ve tamamlayınca da bir deve kurban etmesi,¹⁰⁹ yine oğlu İbn Ömer'in sözü edilen sûreyi öğrenme süresinin kaynaklarda dört ya da sekiz yıl olarak belirtilmesi,¹¹⁰ bu gayretin ne denli samimiyet, sabır, titizlik ve ciddiyet arz ettiğini göstermesi bakımından fevkalade anlamlıdır.

¹⁰⁷ Muhammed b. Ahmed et-Tusî el-Gazzâlî, *İhyâ-i 'ulûmi'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1982), 1/288.

¹⁰⁸ Komisyon, *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 1/549.

¹⁰⁹ Ebu'l-Fazl Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-Tefsiri'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/54.

¹¹⁰ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2004), 1/40.

Başarılı bir hâfızlık eğitimi ve Kur'ân'ı anlama çabası için öğrencilerin yaşlarının önem arz ettiği muhakkaktır. Bu doğrultuda, dünyada farklı uygulamalar olmakla birlikte hâfızlık için en ideal yaş, 15-20 arasıdır. Hatta 20 yaşına yakın olanların, küçüklere oranla daha bilinçli bir şekilde hıfza yöneldikleri ve ezberledikleri âyetlerin meâllerini de öğrenmeye çalıştıkları müşahede edilmektedir.¹¹¹

Meseleye hâfızlık-meâl/tefsir ilişkisi açısından yaklaşıldığında, bu çalışmanın temel problemi olan "hâfızlık yapan bir kişi, Kur'ân'ın anlamını hangi aşamada öğrenmelidir?" sorusunun, işin ehline şu üç şekilde cevaplandırıldığı görülmektedir.

i. Hâfızlık çalışan bir öğrenci, öncelikle Kur'ân'ın Arapça metnini hıfz-meli, daha sonra onun anlam dünyasına yönelmelidir. Bu uygulama, aslında geleneksel yöntemle paralellik arz etmektedir. Bu görüşü savunanların tecrübî olarak ortaya koydukları deliller şunlardır:¹¹²

- Hâfızlık, adeta bir fotoğraflama sanatıdır. Dolayısıyla Kur'ân hıfzında aslolan, öğrencinin ezberlediği sayfayı orijinal bir şekilde zihninde fotoğraflayabilmesidir. Bu nedenle hâfızlık eğitimine başka işlerin dâhil edilmesi, sözü edilen fotoğraflamanın eksik yapılmasına sebebiyet verebilir; yani fotoğraf net olmayabilir.
- Sağlam bir hıfzdan sonra âyetlerin anlamını öğrenmek kolaylaşır. Çünkü Kur'ân sayfalarının, tüm ayrıntılarıyla öğrencinin zihnine yerleşmesi ve onun tarafından net bir şekilde hatırlanması, adeta o sayfaya bakıyormuşçasına anlamı kavramayı kolaylaştırmaktadır.
- Kur'ân hıfzı uzun soluklu bir çaba gerektirdiğinden, meâl yönelme gibi ikinci bir iş bu süreyi daha da uzatacaktır. Bu da sayfa dönüş takviminin uzamasına ve hâfızlık eğitiminin niteliğini kaybetmesine sebep olmaktadır.

¹¹¹ Fatma Kara, *Röportaj*, 18.12.2020. Kendisi hem ortaöğretim hem de üniversite öğrencilerine hâfızlık yaptırdığını, üniversiteye yeni başlayan öğrencilerin ortaöğretim öğrencilerine nispetle daha bilinçli bir şekilde Kur'ân hıfzına yöneldiklerini ve bu öğrencilerin ezberledikleri âyetlerin anlamlarını da öğrenmeye meraklı olduklarını tecrübe ettiğini dile getirmektedir.

¹¹² Mehmet Çolakoğlu, *Röportaj*, 27.11.2020; Hüseyin Köksal, *Röportaj*, 13.12.2020; Mustafa Altın, *Röportaj*, 01.12.2020; Murat Aykaç, *Röportaj*, 01.12.2020; Mehmet Reisoğlu, *Röportaj*, 19.12.2020; Rukiye Keskinsoy, *Röportaj*, 01.12.2020.

- Meâlden hareketle Kur'ân metnini ezberlemek, hıfzın kuvvetini ve metnin orijinalliğini zihinde tutmayı tehdit eden bir unsurdur. Zira bu usulde yapılan hâfızlığın hem kalıcılığını sağlamak oldukça zordur hem de anlamdan hareketle bazı âyetler hatırlanmaya çalışıldığı için orijinal harf ve kelimelerin yerine müradiflerinin kullanılması ihtimali söz konusudur.
- Özellikle anadili Arapça olmayan öğrenci ve öğreticilerin aynı oranda Arapça bilgisine sahip olamamaları, meâle yönelen öğrenci ile öğretici arasında uyum yani anlayış birlikteliği sorunu ortaya çıkarmaktadır.
- Önce meâl, sonra Arapça metin ya da Arapça metinle birlikte meâl yöntemini benimseyenler, hâfızlık eğitiminde hem göze hem de kulağa hitap etmesi hasebiyle teknolojik imkânlardan olabildiğince yararlanmak istemektedirler. Bu başlangıçta hâfızlık yapan öğrencilerin hoşuna gitse de uzun vadede bıkkınlık oluşturmaktadır.

ii. Hâfızlık çalışan bir öğrenci, Kur'ân'ın Arapça metnini hıfz esnasında âyetlerin anlamlarını da öğrenmelidir. Bu görüşü savunanların delillerini şu şekilde sıralamak mümkündür:¹¹³

- Hâfızlık eğitimi uzun bir yolculuktur. Anlamı/meâli ikinci planda tutan geleneksel yöntem, hedefi Kur'ân'ı okumak/ezberlemek ve anlamak olan öğrencinin yolunu uzatmakta ve adeta aynı yolu iki defa kat etmesine sebep olmaktadır.
- Hıfzla birlikte meâl yönteminde, gruptaki öğrencilerin tamamı aynı anda hafızlığa başlamalı ve her öğrenci ders kaçırmadan günlük ezberlerini hocasına dinletmelidir. Aksi takdirde farklı sayfaların ezber ve meâl çalışmaları, ciddi zaman kaybına ve projenin akamete uğramasına yol açacaktır. Bu yüzden, hâfızlık programına dâhil edilecek öğrenciler titizlikle seçilmelidir.
- Bu yöntem, öğrenci sayısı itibarıyla 8-10 kişilik gruplar halinde en az 5-6 şube açmaya uygun Kur'ân kursları için elverişlidir. Zira

¹¹³ Resul Gümüş, *Röportaj*, 13.12.2020; Orhan Şahin, *Röportaj*, 19.12.2020; Mehmet Reisoğlu, *Röportaj*, 19.12.2020.

gruptaki öğrencilerin aynı sayfaları ezberliyor olması önem arz etmektedir.

- Bu yöntemde, Kur'ân Arapçası öğretilmektedir. Bir başka ifade ile ezberlenecek âyet ve ilgili âyetin anlamı birlikte öğretilmektedir. Yoksa hâfızlık yapan öğrenciyi, Arapça'nın bütün inceliklerini öğrenmek gibi bir yükümlülük altına sokmak söz konusu değildir. Ayrıca bu sistemde, hâfızlık öncesi bir Arapça hazırlık eğitimi de yapılmamaktadır.
- Bu metodla hâfızlık yapan bir öğrenci, daha sonraki süreçte -istense- güncel ve resmî Arapça bilgisini ilerletebilir.
- Hâfızlık eğitimi, ortalama 2-3 yıl sürmektedir. Hıfzdan sonra meâl öğrenmek için en azından bu kadar daha bir süre gerekmektedir. Dolayısıyla geleneksel yöntemle hâfızlık yapan bir öğrenci, Kur'ân'ı ezberlemek ve anlamak için 5-6 yıllık bir zamana ihtiyaç duymaktadır. Bu sistemde ise, 2-3 yıllık sürede her iki işlemi tamamlamak mümkündür.
- Hâfızlıkla birlikte meâl eğitiminde, başta bilgisayar, internet ve cep telefonu olmak üzere güncel teknolojiden istifade edilmektedir. Bu ise, günümüz dünyasında bigâne kalınamayacak bir gerçektir. Bu kapsamda sözü edilen eğitim şu şekilde yürütülür: Bir sınıfta 8-10 arası öğrenci bulunur. Bu öğrenciler bilgisayar laboratuvarında toplanır. Ezberlenecek çığ/ham sayfanın Arapça metni ve kelime meâli ekrana yansıtılır. Sayfa başındaki âyetten başlamak üzere her âyet *hadîr* usulünde "kuran.diyaret.gov.tr" adresinden 10 defa dinletilir. İlgili âyetteki kelimelerin anlamları da aynı sayıda tekrar edilir. Sonra her bir öğrenci birer kez olmak üzere aynı âyet hem metin hem de meâl şeklinde 10'ar defa daha okunur. Böylece toplamda 40 kere (20 metin+20 meâl şeklinde) tekrar edilmiş olan âyet rahatlıkla ezberlenir. Sayfanın sonuna kadar bu uygulama sürdürülür; her bir âyet bir sonraki ile aynı usulde tekrar edilerek birleştirilir ve dersin sonunda ilgili sayfa her bir öğrenci tarafından *metin olarak ezberlenmiş; mana olarak da öğrenilmiş* olur. Bu eğitimde

cep telefonunun önemi, derste ezberlenmiş olan *çiğ / ham* sayfanın/ sayfaların ve günlük ders programındaki diğer *has* (daha önceki dönüšte ezberlenmiş) sayfanın/sayfaların boş zamanlarda MP3 formatında dinlenerek sağlamaştırılmasında ortaya çıkmaktadır.

- Bu yöntem pedagojik açıdan da tavsiye edilmelidir. Çünkü Kur'ân hıfzının amacı sadece Kur'ân'ın Arapça metnini ezberlemek değildir; aynı zamanda âyetlerin anlamını/meâlini de öğrenmektir. Bu amaçla yola çıkan öğrencinin, hâfızlık eğitimi boyunca salt metinle yetinmesi, pedagojik açıdan hedefinin yarısını başlangıç noktasında bırakması anlamına gelmektedir.
- Hâfızlık esnasında meâli öğrenme ile hıfzın kalıcılığı arasında bir bağ bulunmamaktadır. Zira hıfzın kalıcılığı tekrarla mümkündür.¹¹⁴
- Hıfzın korunması, hıfzın yapılmasından daha da elzemdir. Bu çerçevede, "Hafız olmak değil, hafız ölmek önemlidir." sözü son derece manidardır. Dolayısıyla sorumluluk sahibi bir hafız bunu önemser ve sabırla emek verdiği, metin ve mana bütünlüğü içerisinde elde ettiği hıfzını unutmamak için yoğun bir çaba sarf eder. Bu çaba aynı zamanda kendisine, hayatı Kur'ân'la yaşama nimetini sunar.

iii. Hâfızlık çalışan bir öğrenci, öncelikle Kur'ân'ın anlamını öğrenmeli, daha sonra onun Arapça metnini ezberlemelidir. Bu yöntem, daha ziyade hâfızlık yapmakta zorlanan öğrencilere anlamdan hareketle ezberlemeyi kolaylaştırmak amacıyla gündeme gelen bir yöntemdir. Söz konusu yöntem hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

- Bu yöntemin, uygulama açısından bazı sorunlara yol açacağı düşünülmektedir. Zira Kur'ân, Yüce Allah'ın sözüdür; sözlerin en güzeli-dir¹¹⁵ ve mu'ciz bir kelimedir. Dolayısıyla Kur'ân'la ilgili yapılan çalışmaların en zor olanı, onu başka bir dile çevirmektir. Dahası "Kur'ân

¹¹⁴ Abdullah Emin Çimen, "Hafızlık Müessesesi, Ülkemizdeki Hafızlık Çalışmalarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler ve Hafızlığın Sağlamaştırılmasında Bir Metot Denemesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 91-166; Hüseyin Algur, "Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Gözüyle Türkiye'de Hafızlık Eğitimi (Nitel Bir Araştırma)", *Kilis 7 Aralık ÜİFD* 5/8 (2018/1), 96-97.

¹¹⁵ Zümer 39/23.

ne şiir ne de nesirdir; Kur'ân, sadece Kur'ân'dır"¹¹⁶ ve nevi şahsına münhasır nitelikleri söz konudur. Bilindiği üzere *tercüme*, "bir sözün manasını başka bir dilde dengi bir tabirle ifade etmektir."¹¹⁷ Ancak Kur'ân hiçbir dile hakkıyla tercüme edilemez.¹¹⁸ Zira o, Arapça'nın tüm inceliklerini ve bütün edebî sanatlarını ihtiva eden bir kitaptır. Dolayısıyla onun tam anlamıyla başka bir dile çevrilmesi imkânsızdır. Çünkü anlam aktarılsa bile âyetlerin ahengi yansıtılamayacak ve kelimelerin anlam ilişkilerinden ibaret olan edebî sanatlar çeviride gösterilemeyecektir.¹¹⁹ Bu itibarla hiçbir Kur'ân tercümesi asıl metnin aynısı değildir,¹²⁰ sadece mütercimın metinden anladıklarıdır. Bu özel durumu nedeniyle, Kur'ân'ı -biraz noksanıyla da olsa- başka bir dilde ifade etmeye Kur'ân tercümesi denilmekten kaçınılmış, bunun yerine *e-v-l* kök harflerinden mimli masdar olan ve "bir şeyin koyulaşıp katı hale gelmesi, bir sözün manasının aynısıyla değil de biraz noksanıyla ifade edilmesi"¹²¹ anlamlarına gelen *meâl*¹²² kelimesi tercih edilmiştir.¹²³ Buradan *meâlin*, Kur'ân âyetlerinin yaklaşık anlamı olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu yüzden, "Hâfız adayı hangi meâlden hareketle Kur'ân'ı ezberleyecektir?" sorusunu sormak gerekir. Diğer taraftan, *meâlden* hareketle Kur'ân âyetleri ezberlenecek olursa, Kur'ân'ın orijinal metninden uzaklaşılabileceği, Kur'ân harf ve kelimelerinin değiştirilebileceği unutulmamalıdır.

116 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 160.

117 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* 10 Cilt (İstanbul: Eser Kitabevi, 1935), 1/9.

118 Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Milsan Basın Sanayi A.Ş., 1985), 5; Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/58.

119 Gülgün Yazıcı, "Hasan Basri Çantay'dan Yaşar Nuri Öztürk'e Kur'ân Meâllerinde Türkçenin Serüveni", *Kur'ân Meâlleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2: 395.

120 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 220.

121 İbn Manzûr, "Evl", *Lisânü'l-'Arab*, 1/193-198.

122 Türkçe'deki *meâl* kelimesi, Arapça'daki *te'vil* kelimesinin yerine kullanılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, "Evl", *Lisânü'l-'Arab*, 1/193-198; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 220; Celal Kırca vd., *İslâmi Kavramlar* (Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997), 478.

123 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 220; Kırca vd., *İslâmi Kavramlar*, 478.

- Suudi Arabistan gibi bazı İslâm ülkelerinde, Kur'ân hıfzında zorlanan öğrencilere ezberlenen âyetin tefsirine bakması tavsiye edilmektedir.¹²⁴ Bu uygulamanın, öğrencinin ilgili âyeti daha kolay ezberlemesine yardımcı olduğu söylenebilir. Ancak Kur'ân metninin hiçbir beşer sözüyle mukayese edilemeyecek düzeydeki fevkaladeliği, onun Arapça orijinal metninden hıfzedilmesini zorunlu kılmaktadır.
- Meâl ya da muhtevadan hareketle gerçekleştirilecek hıfzın hem orijinallik hem de kuvvet ve kalıcılık açısından sıkıntılar oluşturabileceği göz ardı edilmemelidir.
- Kur'ân, harfiyen korunmak zorundadır. Ancak anadili Arapça olan öğrencilerin, Kur'ân'ın mefhumundan hareketle hâfızlık yaptıkları sırada, asıl kelimeyi hatırlayamadıklarında, müteradifini kullandıkları gözlenmiştir. Bu da Kur'ân hıfzı açısından tarifsiz bir sorun oluşturmakta ve Kur'ân metninin korunmuşluğuna zarar vermektedir.

Hâfızlık-meâl/ tefsir ilişkisi bağlamında yukarıda bahsi geçen üç yöntemden hareketle şunları söylemek mümkündür: Kur'ân hıfzının, âyet ve sayfaları adeta zihinde fotoğraflama sanatı olması hasebiyle, klasik/ geleneksel hâfızlık yönteminin hıfzın kuvvet ve kalıcılığı açısından daha verimli olduğunu düşünmekteyiz. Ancak Kur'ân hıfzında, mana/meâl asla ihmal edilmemelidir.¹²⁵ Dolayısıyla kuvvetli bir hâfızlık elde edilir edilmez, yapılması gereken ilk iş, meâle yönelmek ve böylelikle Kur'ân âyetlerinin anlamını öğrenmek olmalıdır. Meâlden hareketle yapılan hâfızlığın hem sıhhat ve kuvvet hem de kalıcılık açısından sağlıklı olamayacağını düşünmekteyiz. Buradan hareketle, çalışmamızın temel problemi olan "hâfızlık yapan bir kişi, Kur'ân'ın anlamını hangi aşamada öğrenmelidir?" sorusuna, "sağlam bir Kur'ân hıfzı gerçekleştirildikten hemen sonra" cevabını verebileceğimizi düşünüyoruz. Ayrıca bu konunun, tüm ilgilileriyle enine-boyuna tartışılmasının, hıfz-meâl birlikteliğinin mutlaka sağlanmasının,

124 Şahin, *Kur'ân Hıfzı Geleneği*, 74.

125 Osmanoğlu-Aslan, "Hafızlık Öğrencilerinin Çalışma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma", 193-195.

hâfız olan öğrencilerin bir sonraki adımda âyetlerin tefsiriyle de bu-
luşturulmasının ve bu hususlarda uygulama birlikteliğinin sağlanma-
sının elzem olduğuna inanmaktayız.

Sonuç

“Hâfızlık-Meâl/Tefsir İlişkisi” konusunun işlendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Hâfızlık eğitiminin temeli Hz. Peygamber’e (s) dayanmaktadır.
- Hâfızlık eğitimi yazılı değil, sözlü olarak başlamıştır. Bu eğitim İslâm tarihinde zaman zaman farklı yöntemlerle uygulansa da kesintisiz bir şekilde günümüze kadar devam edegelmiştir.
- Sağlıklı bir hâfızlık eğitiminde, öğrencinin ezberlediği âyetleri/ sayfaları düzenli olarak hocasına dinletmesi önem arz etmektedir. Hz. Peygamber’in (s), her Ramazan ayında o zamana kadar inen âyetleri Cebrail’e (as) okuması (*arza*), en son Ramazan ayında da *arza*nın gerçekleşmesi bunun delili kabul edilebilir.
- Hz. Peygamber’in (s), “Sizin en hayırlınız Kur’ân’ı öğrenen ve (başkalarına) öğretenlerinizdir.” hadîsinden, hem Kur’ân’ın Arapça metninin okunmasının/ ezberlenmesinin hem de manasının öğrenilip insanlara tebliğ edilmesinin teşvik edildiği âşikardır. Zira Kur’ân hem lafzı hem de manasıyla bir bütündür.
- Suffe’de düzenli olarak Kur’ân’ın ezberlenmesi ve onun ahkâmının öğretilmesi, Kur’ân eğitim ve öğretimindeki başarının, hıfzın mana ile bütünleşmesiyle mümkün olabileceğini göstermektedir.
- Hz. Peygamber (s) döneminde Selmân-ı Fârisî’nin Fatıha sûresini Farsça’ya çevirmesi, Kur’ân tarihindeki ilk tercüme faaliyetidir ve bu faaliyet daha sonraki meâl/çeviri çalışmalarına ilham kaynağı olmuştur.
- Emevîler ve Abbasîler döneminde yaygın eğitim kurumu olarak işlev gören ve öğretim dili Arapça olan *küttâbda*, Arap olmayan öğren-

cilerin zorluk çekmeleri üzerine Kur'ân âyetlerinin Türkçe, Farsça, Urduca ve Malayca gibi dillerde de açıklanması, hâfızlık-meâl / tefsir ilişkisi açısından oldukça dikkat çekici bir uygulamadır.

- Tarihteki tüm İslam devletleri, Kur'ân hıfzı eğitimini önemsemişler ve bu eğitim için çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Bu doğrultuda Osmanlılar döneminde öğrencilerin *mükâtebe* / yazma yöntemiyle, başka bir ifadeyle Kur'ân âyetlerini yazarak hâfız oldukları görülmektedir. İmlâ ve ezberleme yöntemi olarak da adlandırabileceğimiz bu sistem, yazmanın ezberlemeye katkısı bağlamında oldukça dikkat çekici ve etkili bir yöntemdir.
- Bütün İslam ülkelerinde, Kur'ân hıfzı önemsendiği gibi âyetlerin anlamının ve diğer Kur'ân ilimlerinin öğrenilmesi de önemsenmiştir. Bu bağlamda Müslümanlar, hâfızlara da ayrı bir değer atfetmişlerdir.
- İslam ülkelerindeki hâfızlık eğitimi dikkate alındığında, ülkemizin bu konuda sistemli bir yapıya sahip olduğunu, uygulama, denetim ve rehberlik açısından örneklik teşkil ettiğini söylemek mümkündür.
- Başarılı bir hâfızlık eğitimi ve Kur'ân'ı anlama çabası için en ideal yaş, 15-20 arasındadır.
- "Hâfızlık yapan bir kişi, Kur'ân'ın anlamını hangi aşamada öğrenmelidir?" sorusu, işin ehline; "i. Kur'ân'ı hıfzettikten sonra. ii. Kur'ân'ı hıfzı ile aynı zamanda. iii. Kur'ân hıfzından önce." şeklinde cevaplandırılmaktadır. Hâfızlık-meâl / tefsir ilişkisi bağlamında önerilen üç yöntem dikkate alındığında, Kur'ân hıfzı, âyet ve sayfaların zihinde adeta fotoğraflanması olduğundan, klasik / geleneksel hâfızlık yöntemi, hıfzın kuvvet ve kalıcılığı açısından daha verimli gözükmektedir. Buna mukabil, Kur'ân hıfzında mana / meâl asla göz ardı edilemez ve bu yüzden hâfız öğrenci, kuvvetli bir hıfza ulaşır ulaşmaz, ilk iş olarak, Kur'ân meâline yönelmek ve böylelikle Kur'ân âyetlerinin anlamını öğrenmek zorundadır. Ancak bu şekilde başlangıçta belirlediği "Kur'ân'ı okuma / ezberleme ve anlama" hedefine ulaşmış olur. Bu doğrultuda, çalışmanın

temel problemi olan, “hâfızlık yapan bir kişi, Kur’ân’ın anlamını hangi aşamada öğrenmelidir?” sorusuna, “sağlam bir Kur’ân hıfzı gerçekleştirdikten hemen sonra” cevabını vermek mümkün gözükmemektedir.

Çalışma kapsamında bir de öneride bulunmak istiyoruz: Hâfızlık eğitimi, Tefsir, Kur’ân-ı Kerim ve Kıraat ilmi açısından son derece elzem bir eğitimidir. Bu nedenle sözü edilen eğitimin, hıfz-ma’na/meâl/tefsir birlikteliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu birlikteliği sağlama ve hâfızlık eğitiminin niteliğini artırma adına, konunun tüm ilgilileriyle enine-boyuna tartışılmasını, hâfız olan öğrencileri bir sonraki adımda âyetlerin meâl ve tefsiriyle de buluşturacak projelerin üretilmesini ve bu konuda mutlaka uygulama birlikteliğinin sağlanmasını öneriyoruz.

En doğrusunu Yüce Allah (cc) bilir.

Kaynakça

- Adıgüzel vd., Abdullah. “Hafız İmam Hatip-Ortaokullarındaki Hafızlık Eğitimine İlişkin Öğretici ve Öğrenci Görüşleri”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 17/68 (2018), 1453-1475.
- Akalin vd., Şükrü Halûk. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Algur, Hüseyin. “Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Gözüyle Türkiye’de Hafızlık Eğitimi (Nitel Bir Araştırma)”. *Kilis 7 Aralık ÜİFD* 5/8 (2018/1), 67-105.
- _____. *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Altın, Mustafa. *Röportaj*. 01.12.2020.
- Arabacı, Caner. *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*. Konya: Konya Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, 1998.
- Askalânî, Ebu’l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Hacer. *Fethu’l-bârî bi-şerhi sahîhi’l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad ‘Abdübâkî-Muhyiddin Hat-

- ib. 13 Cilt. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1987.
- Aşık, Nevzat. "Sahabenin Kur'ân'ı Öğrenme ve Öğretme Gayretleri". *Diyanet Aylık Dergi* 240 (2010), 12-17.
- Aybey, Salih. "Hafızlık Eğitiminde Yeni Bir Tecrübe: Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık -Önemi, Problemleri ve Beklentiler-". *Ekev Akademi Dergisi* 24/82 (2020), 383-412.
- Aydar, Hidayet. *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Kur'ân Okulu Yayıncılık, 1996.
- Ayhan, Halis. "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış". *Ankara ÜİFD Özel Sayı* (1999), 237-254.
- Aykaç, Murat. *Röportaj*. 01.12.2020.
- Başkurt, İrfan. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân Öğretimi ve Yaz Kur'ân Kursları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *DİA*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Hâfız". *DİA*. 15/74-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- _____. "Medrese". *DİA*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- _____. "Mektep". *DİA*. 29/5. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-salıh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Câbirî, İbtisâm bintü Avaz. "Cuhûdü'l-Ümme fî Hıfzı'l-Kur'âni'l-Kerîm (fî Tahfızı'l-Kur'âni'l-Kerîm)". *Mecelletü Câmi'ati'l-Ezher Külliyyeti Usuli'd-Dîn ve'd-De'vâ*. Mekke: 2009-2010, 11-12.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Çağrı, Mustafa. "Kur'ân Kursu". *DİA*. 26/424-442. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Milsan Basın Sanayi A.Ş., 1985.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Çimen, Abdullah Emin. "Hafızlık Müessesesi, Ülkemizdeki Hafızlık Çalışmalarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler ve Hafızlığın

- Sağlamlaştırılmasında Bir Metot Denemesi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 91-166.
- Çolakoğlu, Mehmet. *Röportaj*. 27.11.2020.
- Dartma, Bahattin. "Günümüzdeki Hâfızlık ile Asr-ı Saâdetteki Hâfızlığın Panoraması". *İstanbul ÜİFD* 29 (2013), 179-192.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Kur'ân Nedir?* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967.
- Duman, M. Zeki. *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2006.
- Dumlu, Ömer-Elmalı, Hüseyin. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Anlamı (Meâl)*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: 1977.
- Fazlur Rahman. *İslâm ve Çağdaşlık*. çev. Alpaslan Açıkgeç-M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Gazzâlî, Muhammed b. Ahmed et-Tusî. *İhyâ-i 'ulûmi'd-dîn*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1982.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Muhammediyye". *DİA*. 31/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. "Nehdatü'l-Ulema". *DİA*. 32/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Gül, Ahmet. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Gümüş, Resul. *Röportaj*. 13.12.2020.
- Hâfızlık Eğitim Programı*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınları, 1993.
- _____. *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2000.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûraddîn 'Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâid ve menbâi'l-fevâid*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967.
- <http://www2.diyaret.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/KuranKursuOgretimProgrami/Haf%C4%B1z%C4%B1k%20>

E% C4% 9Fitimi% 20Program% C4% B1% 20-% 202010.pdf.,
01.01.2020.

<https://dibbys.diyaret.gov.tr/Login.aspx?enc=HAd1rtUZbsmBBo0sEDuy4U2vPzpkTelv19DifeZ3rEY%3d> (18.12.2020).

<https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/488> (13.12.2020).

İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyin b. Muhammed Râğıb. *Müfradâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2011.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. *es-Sünen*. 10 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 6 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, ts.

İbn Tolun, Ali b. Ahmed Salihî. *Nakdii't-tâlib li zegâli'l-menâsib*. thk. Muhammed Ahmed Dehmân. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1992.

İbnu'l-'Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. 'Abdillâh. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed Bicavî-İsâ el-Bâbî el-Halebî. 4 Cilt. Kahire: 1974.

İpşirli, Mehmet. "Medrese". *DİA*. 28/327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kablan, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerîm Öğretiminde Teknolojik İmkânlar ve Kullanımı". *İlahiyat Akademi Dergisi* 10 (2019), 65-86.

Kara, Fatma. *Röportaj*. 18.12.2020.

Kara, İsmail. *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.

Kara, Seyfullah. *Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Karagöz, İsmail. "Duanın Önemi, Âdâbı ve Farklı Zamanlarda Yapılacak Dua Örnekleri". *Din Görevlisi Rehberi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.

Kazıcı, Ziya. *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1995.

Keskinsoy, Rukiye. *Röportaj*. 01.12.2020.

Kettanî, Abdülkebir b. Muhammed. *Nizâmü'l-hükümeti'n-Nebeviyye (et-Terâtibü'l-İdâriyye)*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- Kevserî, Hasan b. Ali Zâhid. *Makâlatü'l-Kevserî*. Kâhire: Matba'atü'l-Envâr, 1372.
- Kılınç, Emin. "Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Dâru'l-Huffâzları (XVII. Yüzyıl)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2008), 18-43.
- Kırca vd., Celal. *İslâmi Kavramlar*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- Komisyon, *Hadislerle İslâm*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Köksal, Hüseyin. *Röportaj*. 13.12.2020.
- Kurt, Yaşar. "Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi". *Hitit ÜİFD* 11/22 (2012/2), 229-251.
- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrf. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Landau, Jacob M. "Küttâb". *DİA*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Osmanoğlu, Cemil-Aslan, Ferda. "Hafızlık Öğrencilerinin Çalışma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma". *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi* 47 (2019/2), 175-232.
- Öcal, Mustafa. "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi". *Uludağ ÜİFD* 7/7 (1998), 241-268.
- Öztürk, Cemil. "Osmanlılar". *DİA*. 33/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Reisoğlu, Mehmet. *Röportaj*. 19.12.2020.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 31 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983.
- Söylemez, M. Mahfuz. "İslâm'ın Erken Dönemlerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 57-80.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-men-sûr fi't-Tefsiri'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.

- _____. *el-Itkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğa. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2006.
- Şahin Aynur, Hatice. "İslam Ülkeleri ve Trabzon'da Uygulanan Geleneksel Hafızlık Sistemlerinin Karşılaştırılması". *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. ed. Şenol Saylan-Betül Saylan. 593-614. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016.
- _____. *Kur'ân Hıfzı Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Şahin, Orhan. *Röportaj*. 19.12.2020.
- Temel, Nihat. *Kur'ân Kıraatında Vakf ve İbtida*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Yaşar, Abdizâde Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi*. sad. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş. 12 Cilt. Ankara: Amasya Belediyesi, 1912-1928.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalı Muhammed Hamdi". *DİA*. 11/57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazıcı, Gülgün. "Hasan Basri Çantay'dan Yaşar Nuri Öztürk'e Kur'ân Meâllerinde Türkçenin Serüveni". *Kur'ân Meâlleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler-*. 2/383-395. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Yazır, Elmalı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, 1935.
- Yıldırım, Selahattin. *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Civanbaht Hz. Sultan Selim (III. Selim Vakfıyesi)*. İstanbul: Ekrem Matbaası, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler". *DİA*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler". *DİA*. 11/97. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- _____. "Memlükler". *DİA*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Yürük, Yaşar. *Kur'ân Kursu Öğrencilerinin Psiko-Sosyal Problemleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek

Lisans Tezi, 1992.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü tezkirati'l-huffâz*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

_____. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-âsâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.

_____. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaut-Hüseyin Erat. 23 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zerkeşî, Bahadır b. Abdillâh. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.

Zeydan, Corci b. Habîb. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğamiz. nşr. Münin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-'urfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1999.